

"No és possible sentir l'art a través de les descripcions. Explicacions i anàlisis serviran, com a molt, com a preparació intel·lectual. Poden, no obstant, induir-nos a establir un contacte directe en les obres d'art".

László Moholy-Nagy.

LA CIUTAT DE VALÈNCIA I LA MAR: DE TOSCA A SOROLLA.

Metàfora o ficció.

Javier Domínguez Rodrigo.
Acadèmic. RACV.
Catedràtic. Universitat Cardenal Herrera-CEU.

DISCURS D'OBERTURA DEL CURS 2012-2013.
REAL ACADÈMIA DE CULTURA VALENCIANA.
9 d'octubre. Dia de la Comunitat Valenciana.

Traducció al valencià de Oscar Rueda Pitarque.
Associació d'Escriptors en Llengua Valenciana.

LA CIUTAT DE VALÈNCIA I LA MAR: DE TOSCA A SOROLLA.

Metàfora o ficció.

*“València és amiga d’una mar: la Mediterrànea. Però
n’òvia d’un riu: el Túria.*

.....
*Com a enamorada, la Ciutat es mira en el seu Riu. I
compon un rostre: mirar és això.*

.....
*L’image de València no es concep sino en el Túria als
seus peus.”*

Joaquín Arnau.¹

La prosa elegant i precisa d’Arnau² explicita les claus de la vinculació de la València romana, islàmica i cristiana en el meandre i llit en que s’assenta resguardant-se de les pròximes plaques de llevant.

El protagonisme geomorfològic³ del Guadalaviar (plana d’inundació costera, regadius, aiguamolls,...) i de la seua desembocadura en la mar, singular porta d’accés i comunicació a lo llarc de l’història, ha deixat importants calcigades en la memòria i en les trames urbanes que confirmen l’heterogèneu procés de formació de l’actual metròpolis.

Vista de la ciutat de València (1563) d’Anton van der Wijngaerde conservada en la Biblioteca Nacional d’Àustria. Viena.

En l’image predomina la intenció pictòrica que caracterisa la ciutat pels seus principals edificis (palaus, convents, sistemes defensius,...) idealisant la forma urbana (geometrisació,...).

Des de l’antiguetat la ciutat -de la *polis grega* a la *civitas llatina*- ha segut un autèntic instrument de poder, essencial des del punt de vista geopolític per a garantir el control d’amplis territoris⁴. Més allà de la seua primària funció defensiva, religiosa,

¹ ARNAU AMÓ, Joaquín “El Palacio del Temple” -pág.2- en *El Palacio del Temple. Real y Sacro Convento de Nuestra Señora de Montesa y Santa María del Temple* -Colectiu-. Ministerio de Administraciones Públicas. Caja de Ahorros del Mediterráneo. València, 2005.

² El professor Arnau va dictar -1996- en l’Universitat Politècnica de València un curs titulat “Prosa y Poesía de un lecho. El viejo cauce del río Turia en la ciudad de Valencia”. Facilitava aixina una revisió de la relació ciutat-curs fluvial: “El Turia es el asiento de Valencia. Y el espejo adonde prefiere mirarse”..... “En el linde del Turia, las sucesivas ciudades se solapan. Y su historia se decanta y precipita. Es un borde denso y saturado.....”.

³ CARMONA GONZÁLEZ, Pilar. “Geomorfología de la llanura de Valencia. El río Turia y la ciudad”, *Historia de la Ciudad. II. Territorio, sociedad y patrimonio*, págs. 17-29. ICARO, CTAV, Ajuntament de València i Universitat de València. València, 2002. Edició a càrrec de Sonia Daukšis Ortolá i Francisco Taberner Pastor.

⁴ CHUECA GOITIA, Fernando. *Breve Historia del Urbanismo*. Alianza Editorial. Madrid 1998.

administrativa o comercial, la seua existència i també la seua esplendor han anat associats al de les grans civilitzacions del nostre món⁵.

La correlació entre prosperitat i urbanització es remonta a l'Atenes platònica i socràtica. El creixement dels temps aporta nombrosos exemples: la Tebes de Ramsés II, la Florència de Brunelleschi i dels Medici, el París de Napoleó III, la Barcelona de Cerdà, el Detroit de Ford, el Nova York de Rockefeller...

L'historiografia sol situar les primeres concentracions urbanes en les riberes dels rius Tigris i Èufrates⁶. Perquè l'aigua, siga formant rius, llacs, mars, baies, estuaris, albuferes, marjals... està en l'origen fundacional dels primigenis assentaments agrícoles que van marcar el trànsit al sedentarisme dels pobles nòmades (caçadors-recolectors).

Panoràmica de l'Albufera (1563) d'Anton van der Wijngaerde conservada en la Biblioteca Nacional d'Àustria. Viena

La societat, cultura i economia egípcia indissolublement associades al curs del Nil i a la fertilitat de la seua vall, il·lustren a la perfecció les ventajoses estratègiques, productives, d'abastiment, transport i connexió que suposen per a la població la proximitat als camins de l'aigua.

El conjunt de Tebes (Luxor, Karnak...) en les seues impressionants necròpolis (Vall dels Reis...) o la mítica Aleixandria, fundada a la vora del delta en el 331 a.C. per Aleixandre el Gran⁷, testifiquen el paper neuràlgic de la ciutat fluvial i marinera, com a centre de consum i intercanvi.

L'aigua, inestimable font de recursos i riquesa, se torna un element iniciàtic i místic que⁸, està present en la literatura, en les arts i sobretot en les religions: "En acabant l'àngel

⁵ FERNÁNDEZ GÜELL, José Miguel. *Planificación estratégica de ciudades. Nuevos instrumentos y procesos*. "Colección Estudios Universitarios de Arquitectura" n.º 10. Editorial Reverté, SA. Barcelona, 2006.

⁶ "La Cité antique: étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome" publicada en 1864 és el títol de l'obra més coneguda de l'historiador francès Fustel de Coulanges. Vore Moses I. FINLEY "La cité antique. De Fustel de Coulange à Max Weber et au-delà" en *Mythe, Mémoire, Histoire*. París, Flammarion, 1981, pàgs. 89-120.

⁷ L'elecció del promontori que separa el llac Marcotis del Mediterràneu, a l'abric de les creixcudes del Nil i la seua excepcional situació, en competència directa en els ports fenicis de Tir i Sidó la convertiria en la gran megalòpolis de la seua època.

⁸ Per a l'historiador Mircea ELIADE l'aigua constitueix una de les hierofanies de lo sagrat, origen de la gestació i també de l'evolució en les cultures arcaiques.

Traité d'Histoire des Religions. Payot. París, 1964. Cite per l'edició espanyola *Tratado de Historia de las religiones*. Ediciones Cristiandad, SL. Madrid, 2000.

Igualment suggeridora resulta la concepció filosòfica del temps formulada pel mateix autor en *Le mythe de l'éternel retour. Archétypes et répétition*. París, 1951. Cite per l'edició espanyola *El mito del Eterno Retorno. Arquetipos y repetición*. Alianza Editorial, SA. Madrid, 2000.

me va mostrar el riu d'aigua de vida, neta com el vidre, que sorgix del tro de Deu i del Corder... I en les dos vores del riu creixia l'arbre de vida que donava dotze fruits". (Apocalipsis, 22,1) ⁹.

El simbolisme de l'aigua, u dels quatre elements constitutius de l'univers i indispensable per a la vida (*aqua fons vitae*), és molt ric en totes les cultures. La mitologia proveïx abundants cicles narratius sobre les divinitats del mar¹⁰, com les Nereides, Neptú, la seua esposa Anfitrite, mare d'Aquiles... l'epopeya de la qual -L'Iliada-¹¹ contínuament sent una peça fonamental de la lliteratura occidental.

L'aigua, font de sanació (*purificació*), de joventut (*regeneració*) i de vida eterna (*renaixement*) resulta essencial per a la cosmogonia aquàtica judeucristiana. Són molts els texts bíblics: Jesús caminant sobre les aigües (Jn 6, 16-21, Mc 6, 45-52, Mt 14, 22-33), la peïca miraculosa en el llac Tiberíades (Jn 21, 1-14), les bodes de Canà (Jn 2, 1-12), el diluvi universal i l'Arca de Noé¹² (Gènesis, 6), el batisme en el Jordà de Sant Joan i de Jesús (Mc 1,8)... que mostren en un llenguatge metafòric com l'aigua vivificant és, seguint la tradició patristica, un dels grans símbols de l'Esperit i de l'Iglésia triumfant.

La màgia i les llitúrgies hídriques són poderoses i totes les comunitats han sucumbit al seu atractiu i influix. La seua ancestral vocació per a l'us domèstic i agropecuari -rambles, marenys, embassaments...- i la seua íntima relació en el desenroll i progrés social, contribuirien definitivament a reforçar el seu caràcter sagrat.

Els avanços i el perfeccionament de la navegació consagraríen les possibilitats comercials de costes i riberes abarrotant el litoral europeu d'enclavaments i ciutats estretament interrelacionats en els seus fronts marítims i fluvials: Estocolm, Sant Petersburg, Londres, Gènova, Venècia, Porto, Lisboa, Cadis...

Rotterdam testimonia les sinèrgies i beneficis que la connectivitat supón per a un territori. Fins mitjan segle XIX, els barcos de vela tardaven tres mesos i mig en comunicar-la en l'Índia. Gràcies a la màquina de vapor i a la construcció del canal de Suez, la duració del viatge es reduiria a un més a partir de 1869.

La prosperitat d'eixe empori holandés situat en el delta del Rin i del Mosa en el Mar del Nord, és inseparable de la preada localisació del seu port, autèntic port d'entrada del transport fluvial dels grans rius centreeuropeus a la navegació oceànica.

⁹ Eixe passatge profètic de l'últim llibre del Nou Testament reproduïx nítidament l'expressió cosmològica del binomi aigua-arbre. El profeta Ezequiel (47, 1-12) se referix a l'aigua de la Vida que naix en el Paraís, excepcional centre còsmic solcat pels quatre rius.

Vore *Lexique de symboles*. Zodiaque, St.Léger Vauban, a, 1979. Cite per l'edició espanyola *Léxico de los Símbolos* con textos de Olivier BEIGBEDER. Vol.15 de la "Serie Europa Románica". Ediciones Encuentro. Madrid 1989.

I també *Le monde des Symboles*. Zodiaque, St.Léger Vauban, 1972. Cite per l'edició espanyola *Introducción a los Símbolos* traducida por P. ABUNDIO RODRIGUEZ. Vol.7 de la "Serie Europa Románica". Ediciones Encuentro. Madrid, 1984, pàgs.47 i ss.

¹⁰ "Héros et dieux de l'Antiquité. Guide iconographique" d'Irène Aghion, Claire Barbillion i François Lissarrague. Flammarion. París, 1994. Cite per la versió espanyola d'Antonio GUZMÁN GUERRA *Héroes y dioses de la Antigüedad. Guía Iconográfica*. Alianza Editorial, SA. Madrid, 1997.

¹¹ HOMERO *Iliada*. Traducció i pròleg d'Emilio Crespo Güemes. Biblioteca clásica Gredos. Editorial Gredos, SA. Madrid, 1996.

¹² L'arca i el barco, la representació romànica del qual recorda ben a sovint per la seua forma de mija lluna al *drakkar* escandinau, preparen el camí cap a la salvació.

En l'edat moderna, sol citar-se a Nova York (originàriament Nova Àmsterdam) com a principal referència ja que des del segle XVIII va ser l'estuari més important per a les colònies angleses, al garantir el tràfic de blat i farina en destinació als enormes dominis imperials del sud del continent americà dedicats al cultiu del tabac i del sucre.

Els molls fortament protegits de Manhattan, la seua accessibilitat al Hudson de 506 Km. i la seua valiosa centralitat, la convertiren en privilegiat nodo de les rutes del comerç transatlàntic, i en el XIX en un jagant industrial¹³, posició que mantindria fins que la globalització diluï la seua preeminència com a centre productiu i manufacturer en favor d'uns altres escenaris.

València no és una excepció ad eixe determinisme hidrogràfic i es troba doblement condicionada tant des d'un punt de vista històric, com geogràfic i urbanístic per la presència de l'aigua¹⁴. Primer en l'artèria del Túria que conforma la seua frontera fluvial (Tosca) i més tard en el Mediterràneu que l'ancora econòmicament i culturalment (Blasco, Sorolla) al devindre del seu mar i del seu port¹⁵.

Dessiné en 1818 par A. OUVREURON, r de l'Université.

Imp. F. Delarue, Paris.

¹³ Al respecte resulta interessant la publicació d'un dels millors experts en Economia Urbana, el professor de l'Universitat de Harvard Edward GLAESER *Triumph of the City. How Our Greatest Invention Makes Us Richer, Smarter, Greener, Healthier, and Happier*. Cite per l'edició castellana *El Triunfo de las Ciudades. Cómo nuestra mejor creación nos hace más ricos, más inteligentes, más ecológicos, más sanos y más felices*. Santillana Ediciones Generales, SL. Madrid, 2011.

¹⁴ Juan PECOURT "Introducción", pàgs. 11-12 en Juan PECOURT i Juan Luis PIÑÓN. *La Valencia Marítima del 2000. Estudio del frente marítimo desde Sagunt hasta Cullera*. Colege Oficial d'Arquitectes de la Comunitat Valenciana. València, 1997.

¹⁵ La Real Acadèmia de Cultura Valenciana va organitzar en juny de 2010 el I Simposi "El Túria riu de Vida" que va contar en la participació de diversos especialistes i experts.

Vistes de la ciutat de València, a partir de fotografies preses des d'un globo. De la col·lecció d'Alfred Guesdon titulada L'Espagne à vol d'oiseau. Paris Imp.de Fois Debrue (1858). Biblioteca Nacional. Madrid. BDH-BNE

El riu que en la planura deltaica donarà origen a la rica horta valenciana¹⁶, naix a 200 quilòmetres d'esta, en el cor dels Montes Universals. Al caminar cap al mar llaurarà recòndites goles i canons, com el barranc Fondo i banyarà àmplies vegues formant alguns dels ecosistemes naturals de major valor botànic i biològic.

En el seu recorregut sinuós dibuixarà bells paisatges que fiten en terres aragoneses poblacions medievals com Tramacastilla o Albarraquí, la pintoresca arquitectura popular del qual s'exhibeix en les seues cases penjades sobre la corbella del Guadalaviar que embolica el seu nucli antic.

Els Serrans faciliten la seua penetració natural en la regió, expandint-se a partir de Pedralba en un fèrtil palmito aluvial d'excel·lents condicions per a la rotació de cultius mercé al regadiu (crelles, cebes, melons, chufa,...).

L'Horta de València¹⁷ es configura així com un element clau d'identitat territorial, com un paradigma de la diversitat agrícola -fruiters, hortalices,...- que ja en 1563 l'artista flamenc Anthonie Van den Wijngaerde plasmaria per a Felip II en les seues célebres perspectives¹⁸

¹⁶ CISNEROS ALVAREZ, Pablo. "El Guadalaviar y la configuración de Valencia. Su interpretación a partir de las vistas urbanas modernas" en *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* n° 37. Madrid, 2004, págs. 33-48.

¹⁷ PIQUERAS HABA, Juan. "La agricultura" en HERMOSILLA PLÁ, J. (coord.). *Historia, Geografía y arte de la ciudad de Valencia* (2 vols.). Universitat de València, 2009, pàgs. 187-208.

¹⁸ Este paisagista recorreria Espanya entre 1562 i 1570 elaborant una col·lecció de 62 vistes de poblacions i parages. Dos d'elles representen geografies valencianes: l'Albufera i una vista de la ciutat des del nord.

El valor material, descriptiu, iconogràfic i històric dels seus dibuixos és extraordinari com nos ensenya el professor Vicent ROSSELLÓ I VERGER *Les vistes valencianes d'Anthonie Van donen Wijngaerde (1563)*. Generalitat Valenciana, 1990.

Les abundants construccions hidràulics -assuts, sènies, aqüeductes, basses, canals, molins arrossers, fonts...- i sobretot l'extraordinària i tapida ret de séquies (Moncada, Rascanya, Mestalla, Rovella,...), indispensable per a l'explotació hortícola constitueixen el principal llegat patrimonial del Túria per a l'àrea metropolitana de la capital¹⁹, que es completa en el Tribunal de les Aigües, declarat en 2009 Patrimoni Cultural Immaterial de l'humanitat²⁰.

Molts són els historiadors (Beuter, Viciàna,...) i científics (Cavanilles, Münzer...) que s'han delectat davant de l'enorme bellea d'eixe privilegiat espai periurbà que és eix exuberant verger de *l'Horta*²¹.

Pero si algú va contribuir a immortalisar tan singular hàbitat i sobretot a les seues gents va ser l'escriptor, periodista i polític Vicente Blasco Ibáñez: Arroz y tartana (1894), La barraca (1898), Entre naranjos (1900), Cañas y barro (1902),...²²

La barraca i l'horta valenciana representades en u dels mosaics que decoren els interiors de l'antiga Estació del Nort.

El treball d'Antonie Van donen Wijngaerde (1563) igual que les litografies aèrees realitzades per l'arquitecte de Nantes Alfred Guesdon (1858) constitueixen un excepcional registre gràfic que possibilita comparar visualment la realitat física i urbana de València en relació a unes altres ciutats de l'època.

KAGAN, RL. (dir) *Ciudades españolas del siglo del oro. Las vistas de ciudades españolas de Anton Van den Wijngaerde*. Ed. El Viso. Madrid, 1986.

LLOPIS VERDÚ, Jorge, TORRES BARCHINO, Ana. "Utopía y ciudad: la imagen de Valencia de Anthoine van den Wijngaerde", en *EGA. Revista de Expresión Gráfica Arquitectónica*. N° 13. Editorial UPV. València, 2008, pàgs. 114-119.

¹⁹ LÓPEZ GÓMEZ, Antonio "Los croquis y mapas del Reino de Valencia de López y Cavanilles: dos geógrafos y dos métodos opuestos". *Cuadernos de geografía*. N° 62, Universitat de València, 1997, pàgs. 537-586.

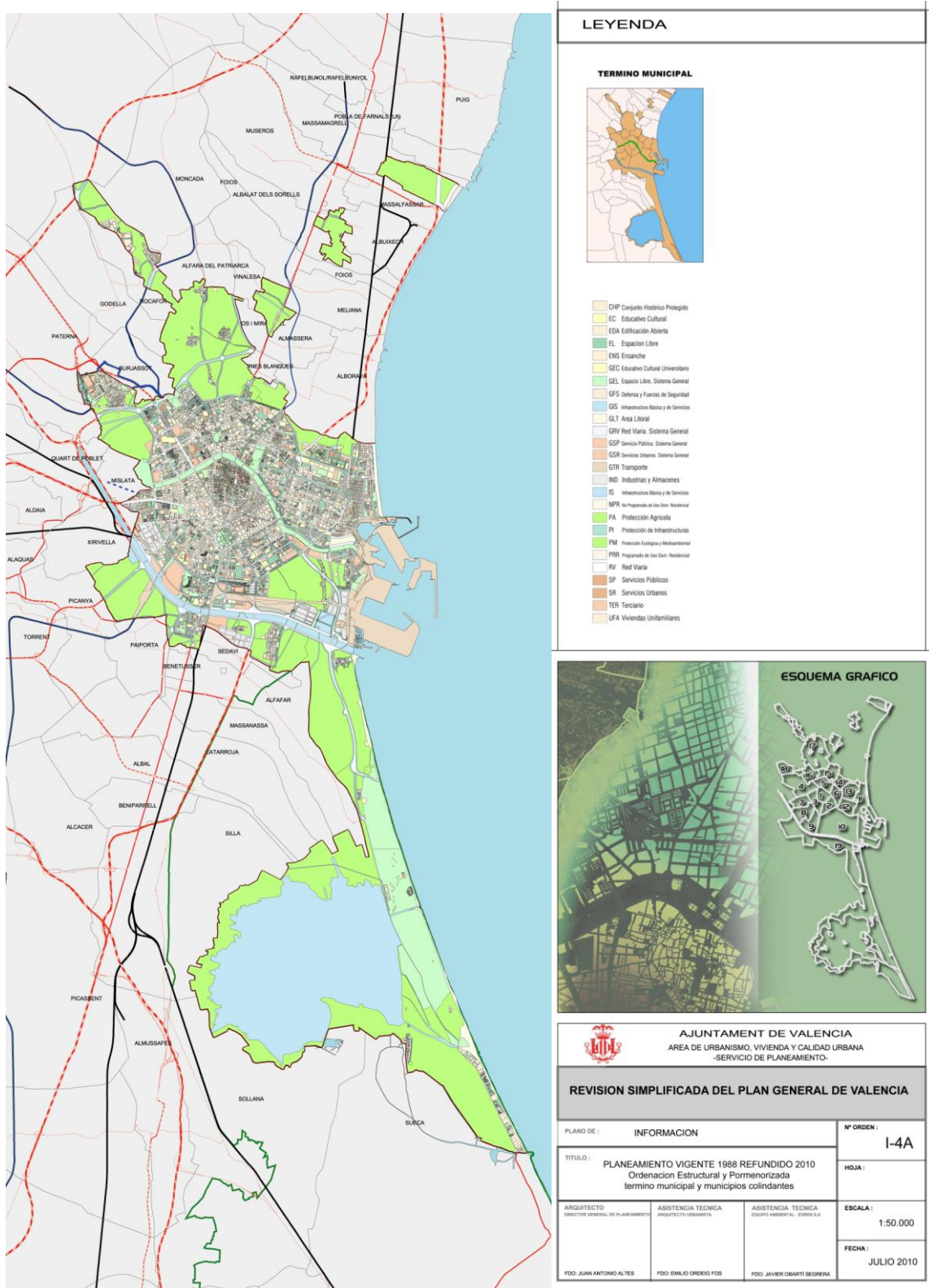
²⁰ SALA GINER, Daniel. *El Tribunal de las Aguas de la Vega de Valencia*. Edició Institucional. València, 2012.

²¹ GUINOT RODRIGUEZ, Enric. "El paisaje de la Huerta de Valencia. Elementos de interpretación de su morfología espacial de origen medieval" en *Historia de la Ciudad V. Tradición y progreso*. ICARO-CTAV-COACV. València, 2008, pàgs. 115-129. Edició a càrrec de Mar Alonso Monterde, Málek Murad Mateu i Francisco Taberner Pastor.

²² Hollywood adaptaria cinematogràficament en notable èxit moltes de les noveles de l'escriptor republicà (Los cuatro jinetes del apocalipsis -1921-, Sangre y arena -1922, 1941-...), que seria redescobert en Espanya a partir dels anys setanta.

En 1997, l'Ajuntament de València convertiria en Casa Museu la residència d'estiu del fundador del diari El Pueblo en la plaça de la Malvarrosa. Magnífic exemple de l'arquitectura burgesa de principis del XX - historicisme neogrec (cariàtides, pilars jònics...) - és obra del mestre Vicente Bochons.

El naturalisme lliterari de la seua ingent obra reflectix magistralment els usos socials, els costums autòctons, la vida domèstica quotidiana i sobretot paisatge i l'ambient rural de la seua terra natal. La seua narrativa vitalista exhibix un realisme i lluminositat que es complementaria en la mirada amable, en la pinzellada vigorosa i colorista del seu gran amic el pintor Joaquín Sorolla i Bastida: Peixcadors valencians (1895), el bany del cavall (1909), Chiquets en la playa (1910),...

Pla de l'Ordenació Estructural i Detallada del terme municipal en indicació dels municipis limítrofs, subscrit pels arquitectes Juan Antonio Altés i Emilio Ordeig Fos (Escala 1:50.000).
 Revisió Simplificada del Pla General de València. Julio 2010.

FUNDACIÓ ROMANA. LA CIUTAT COM A PALIMPSEST.

L'orige prerromà de Valentia (la Tyris ibèrica del poema d'Avieno), proposat ja per Gregori Mayans en el XVIII, ha seguit una de les qüestions més polèmiques a les que s'ha enfrontat l'historiografia valenciana en les últimes dècades.

L'heurística ha aportat valioses senyes sobre l'orige de la ciutat: texts lliteraris (Escolano, Diago, Beuter...), fonts numismàtiques, toponímiques, epigràfiques,... però foren les modernes campanyes i excavacions arqueològiques de la necròpolis de la Boatella, Almoina, plaça de Nàpols i Sicília, Banys de l'Almirant, Corts Valencianes, presó de Sant Vicent, carrer Ruaya,... les que revolucionaren el coneixement que es tenia sobre la primigènia història urbana.

Encara aixina, poc se sap de la fundació romana del *oppidum* valentí l'any 138 a.C., pel cònsul Juni Brut (*ací sub Viriatho militaverant ...*») a tres quilòmetres del mar, en la part alta d'una chicoteta terraça fluvial del Túria travessada per la via Heraclea i a mitan camí entre Saguntum i Cartago Nova.

L'arqueologia²³ ha confirmat la procedència itàlica d'aquells primers pobladors, proveint-nos d'imprescindibles vestigis sobre els seus espais públics, la seua cultura material, els seus costums culinaris, els seus hàbits i ritos funeraris,...

Els investigadors han revelat gradualment les característiques morfològiques d'aquella Valentia republicana i imperial, els seus sistemes defensius²⁴, la seua trama hipodàmica, el seu imponent centre neuràlgic o Fòrum, en l'intersecció de la *kardus i decumanus maximus*.

Les evidències proporcionades pels treballs de camp es corroboren pel tractat del segle I a.C. -*D'Architectura*- que va llegar Marco Lucio Vitruvi²⁵ en que descriu en detall l'arquitectura i l'urbanisme de la *polis* romana, el cor del qual glatix en eixa monumental plaça rectangular rodejada de pòrtics columnats, el Fòrum, autèntic nodo social, comercial i polític.

En el seu entorn s'erigirien els edificis més representatius, com la Basílica, l'Erari, la Cúria, la Presó, els temples, el Nimfeu o gran font pública i el mercat - *macellum* -, rodejat de botigues -*tabernae*-.

Les troballes arqueològiques han possibilitat ademés localisar en la zona periforal diversos hàbitats domèstics (*domus* o cases senyoriales), en tipologies de *opus quadratum*, *mosaics*, terracotes ... un important *horreum* o almagasén, de per lo manco quatre naus, les termes en les seues sales -*praefurnium*, *caldarium*, *tepidarium*, *apoditerium* ... - i el circ.

²³ José Luis JIMÉNEZ SALVADOR y Albert V. RIBERA I LACOMBA "La Topografía Religiosa de Valentia Romana", págs. 18-34 y Albert V. RIBERA I LACOMBA "La primera topografía cristiana de Valencia", págs. 35-52, en *Historia de la Ciudad IV. Memoria Urbana*. CTAV-Ajuntament de València, 2005. Edició a càrrec de Mar Alonso Monterde, Málek Murad Mateu i Francisco Taberner Pastor.

²⁴ L'historiador Salusti -*Historiae*- cita les muralles al referir-se a les guerres sertorianes i al fet de que l'any 75 a.C. les tropes de Pompeu derrotaren a les de Sertori als peus de les mateixes: "*inter laeva moenium et dexterum flumen Turiam, quod Valentiam parvo intervallo praeterfluit...*".

²⁵ VITRUBIO, Marco Lucio *I Dieci Libri Della Architettura*. Cite per l'edició castellana del professor Agustín Blánquez *Los Diez Libros de Arquitectura*. Editorial Iberia. Barcelona, 1970.

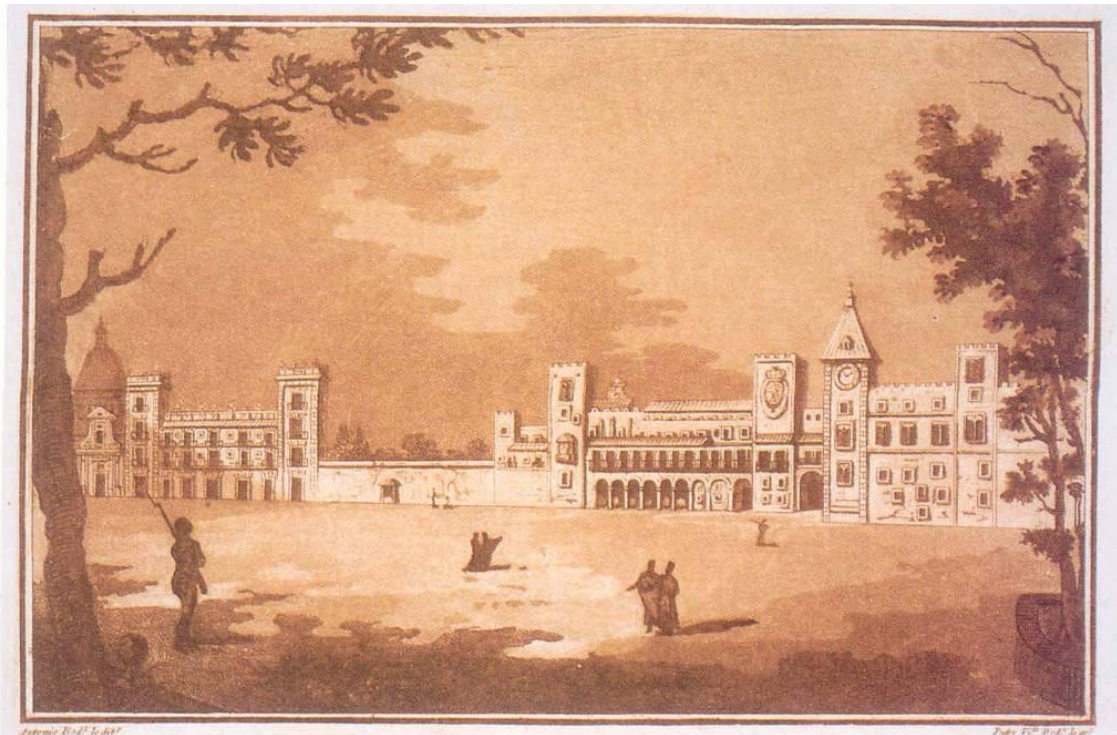
Detall de recials arqueològiques d'època romana i de la muralla islàmica de la Balansiya taifal, integrats en el núm. 14 del carrer Almirant junt en el Palau del Temple. TAJD

Perque l'arqueologia constituïx la principal font documental per a l'estudi de la ciutat en època romana -Valentia-, visigoda i islàmica -Balansiya- pero també resulta enormement aclaridora per a les etapes posteriors. D'ací l'importància de les excavacions supervisades pel Servei d'Investigació Municipal -SIAM-, des de l'aprovació en 1988 de les Àrees de Vigilància Arqueològica, previstes pel Pla General d'Ordenació Urbana.

La València actual acumula en el seu subsol una mescla d'estrats en numerosos fragments de les successives ciutats que la van precedir. Desenterrar eixes recialles supon recuperar i posar en valor singulars i oblidats paisages històrics de la seua memòria antropològica, el passat del qual evoquen poetes i erudits, i les descripcions del qual van quedar plasmades per sempre en la planimetria antiga de la ciutat, de la que els arquitectes Herrera, Llopis, Martínez, Perdigó i Taberner realisaren una excelent recopilació²⁶.

Essencials per al coneixement de l'evolució i el desenroll urbans els *archives du sol*, formulats pel francès Henri Galinié, permeten contemplar la ciutat com un únic i predicible jaciment arqueològic²⁷.

I és que, si importants són les àrees cementerials visigòtiques i les primeres edificis cristianes, no menys rellevant resulta l'arquitectura d'època islàmica, de la Madinat al-Turab, la muralla de les quals fon construïda pel net d'Almansor Abd al-Aziz, una volta passat l'atac bereber de l'any 1010.

Perspectiva del Colege de Sant Pio V i Palau Real de València, ca.1807. Il·lustració dibuixada per Antonio Rodríguez i gravada per Vicente Rodríguez. Biblioteca Nacional. Madrid.

²⁶ HERRERA, José M^a i altres. *Cartografía Histórica de la Ciudad de Valencia. 1704-1910*. Ajuntament de València. València, 1985.

²⁷ Galinié arreplega les aportacions de Weber, Bourdieu, Di Mèp... construint una suggeridora llectura de les identitats i estructures socials en l'espai urbà.

GALINIÉ, Henri *Espace urbain et archéologie*. Edició castellana a càrrec de Ricardo González Villaescusa en traducció de Daniela Márquez *Ciudad, Espacio Urbano y Arqueología. La Fábrica urbana*. Universitat de València, 2012.

El geògraf musulmà al-Udzrí descriu en el segle XI aquell recint fortificat de la Balansiya, en els seus ponts i portes: Bab al-Qantara -o porta del Pont-, al-Warraaq -del Full-, Ibn Tallar -de la Pedra-, al-Xaria -de la Llei o de la Xerea-, al-Baytala -de l'Oració o de la Boatella-, al-Qaysariya -de l'Alcaiceria- i al-Hanax -de la Colobra-.

Els seus texts faciliten també importants notícies sobre les belles finques de recreació i jardins de la Zayda, Russafa, l'Almúnia d'Abd al-Aziz (hui Vivers), la Vila Nova... en els seus horts i regadius.

Pero la potència i l'interés dels depòsits arqueològics de la ciutat no finalisen en la conquesta cristiana²⁸, ya que desgraciadament la destrucció del paisatge urbà perdurarà fins al segle XX.

Han desaparegut els grans jardins humanistes de la Llonja, de l'Arquebisbe Ribera, de l'Infant D. Enrique d'Aragó,... I també, primer en la francesada (palau del Real,...) i després en l'exclaustració, sucumbiran l'immensa majoria dels convents valencians (Sant Francesc, Santa Clara,...), dels colleges d'Ensenyança, capelles de les Confraries,... les traces i calcigades de les quals continuen invisibles baix de les modernes trames urbanes²⁹.

Guerres, revolucions, incendis, espolis, operacions especulatives,... són les principals causes d'eixa mutilació massiva del context i de la memòria històrica d'esta milenària ciutat.

No obstant això, encara hui, l'arqueologia brinda l'oportunitat de desenterrar parts importants d'eixe passat (Palau Real,...), de recuperar molts d'eixes edificis ocultes (Pla de la Muralla Àrap,...) i de restituir la seua memòria documental.

La localisació en 2004 -Archives Nationals, París- per l'historiador Josep Vicent Boira³⁰ de l'archiu personal i familiar del mariscal Louis Gabriel Suchet permetria accedir als plans del Palau Real de València.

Superposició de la planta i traces del Palau Regal de València sobre una fotografia aèrea presa en 2009. TAJD

²⁸ MONTESINOS I MARTÍNEZ, Josep "La ciutat ideal d'Eiximenis i la València del segle XIV" en FERRER NAVARRO, Ramón (coord.) *Eiximenis i la seua obra*. Acadèmia Valenciana de la Llengua. València, 2010, págs. 163-187.

²⁹ Vore l'article de Carmen GRACIA BENEYTO "La Ciudad Olvidada: Jardines enterrados bajo el trazado urbano de la Valencia actual" en *Historia de la Ciudad IV. Memoria Urbana. Op.Cit*, págs. 251-275.

³⁰ BOIRA MAIQUES, Josep Vicent *Valencia. La Ciudad*. Tirant lo Blanch. València, 2010, págs. 210 y ss. I també BOIRA MAIQUES, Josep Vicent (coord.) *El Palacio Real de Valencia. Los planos de Manuel Caballero (1802)*. Ajuntament de València, 2006.

INSAUSTI, Pilar, VIGIL, Adolfo. *Claves de un plano: las familias del Palacio Real de Valencia*. Editorial UPV. València, 2012.

Se tracta de l'alçament realitzat per l'ingenier militar Manuel Cavallero en 1802 en motiu de les reformes dutes a terme a rant de la visita de la família de Carles IV a la capital³¹.

Gràcies a la troballa del professor Boira, va poder acometre's una excavació en extensió que traguera a la llum els fonaments i restes de l'antiga seu dels reis d'Aragó i residència de la cort virregnal que afortunadament hui pot contemplar-se en l'interior dels jardins de Vivers.

Al possibilitar un us museístic i educatiu de les ruïnes en actuacions com la descrita o la del Museu de l'Almoïna, se potencia tant la recuperació del patrimoni arqueològic com la descodificació dels seus enigmes³².

Singulars referències identitàries i temporals eixes arquitectures *oblidades* que encara continuen ocultes en eixe jagantí palimpsest que és el territori permetrien recompondre la rica herència antropològica i cultural de la ciutat³³.

Vista del Palau Real de València, Sala d'Armes del Círcul Recreatiu Militar Rei Joan Carles. València.

³¹ PIQUER CASES, Juan Carlos. "Análisis y reconstrucción virtual del Palacio Real de Valencia (1239-1810). Desde la planta de Vicente Gascó de 1761 a los planos de Manuel Cavallero de 1802, resultados de la investigación gráfica" en *EGA. Revista de Expresión Gráfica Arquitectónica*. N.º 13. Editorial UPV. València, 2008, pàgs. 212-223.

ARCINIEGA GARCÍA, Luis "Construcciones, usos y visiones del Palacio del Real de Valencia bajo los borbones" en *Archivo de Arte Valenciano* n.º 85. Real Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles. València, 2005.

³² Pot consultar-se el treball de la Ret Estatal de Ciutats Educadores -RESE- que ha promogut nombroses iniciatives a favor del desenvolup de les activitats educatives en entorns patrimonials.

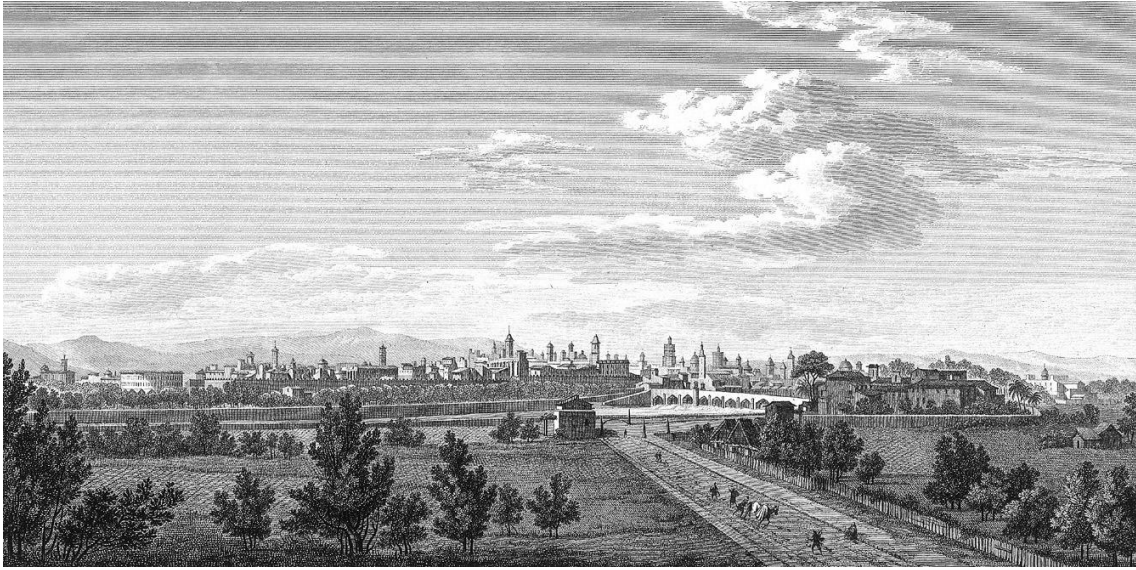
COMA QUINTANA, Laia i SANTACANA I MESTRE, Joan *Ciudad educadora y patrimonio*. Ediciones Trea, SL. Gijón, 2010.

³³ Consultar la col·lecció "*Histoire de l'Europe Urbaine*" dirigida per Jean-Luc PINOL. Éditions du Seuil. Paris, 2003. Cite per l'edició castellana "*Història de la Europa Urbana*" (cinc volums). Universitat de València, 2010.

En el primer volum se descriu l'origen de les ciutats europees analisant la seua constant transformació com un *palimpsest* d'experiències històriques.

Els avanços científics resulten decisius en eixa tasca. Per una banda, l'identificació de diversos manuscrits i còdexs *palimpsestats* fou possible gràcies primer a la llum de Wood (rajos ultravioleta) i més tard a la digitalització multispectral, que posaria fi a l'ús de reactius (tintura de Giobert) en general molt agressius per al pergamí.

Per una altra banda, les noves tecnologies (dendrocronologia, datació per radioisòtops, termoluminiscència, paleomagnetisme...), les tècniques geofísiques de reconeixement del subsòl (tomografia elèctrica, georadar...), la profunda renovació metodològica de la disciplina (arqueologia analítica, processual -Binford³⁴, Clarke, Renfrew...-) i l'incorporació de models computacionals han obert tot un món de possibilitats a l'exploració dels entorns i espais del passat.

Vista de València presa del camí que condueix al Grau. AHCTAV

³⁴ BINFORD, Lewis. *In Pursuit of the Past: Decoding the Archeological Record*. University of California. Berkeley, 1983. Cite per l'edició castellana *En busca del pasado. Descifrando el registro arqueológico*. Editorial Crítica. Barcelona, 1988.

LA VALÈNCIA DEL PLA DE TOSCA.

Pla de Valentia Edetanorum, vulgo Del Cid, delineata a Dre. Thoma Uincentio Tosca Congr. Oratorij Presbytero (1704). AHMV

El detallat pla de València, dibuixat entre els anys 1701-1704 pel prevere Tomàs Vicent Tosca Mascó –“*el capellà de les ralletes*”– constitueix una autèntica joia de la cartografia històrica de la ciutat³⁵.

La seua versió en el gravat realitzat per José Fortea cap a 1738³⁶ i la seua posterior reimpressió en 1889 per la Real Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles li varen donar una extraordinària difusió incorporant-ho a l'imaginari col·lectiu.

³⁵ Vore Joan J. GAVARA PRIOR (coord.) *El Plano de Valencia de Tomás Vicente Tosca (1704) editat per la Conselleria de Cultura, Educació i Deport de la Generalitat Valenciana en 2003, a rant de la restauració de l'original pel Centre Tècnic de Restauració.*

Conservat en l'Archiu Municipal, la monografia inclou texts de Joan J. Gavara Prior, Miguel Angel Catalá Gorgues, Francesc Fuster Pellicer, Vicenç M.Rosselló Verger, Francisco Taberner Pastor i José Vicente Vergara Peris.

³⁶ Francisco TABERNER PASTOR. *Los grabados del plano de Tosca: su difusión y permanencia en las cartografías de la ciudad de Valencia (1738-1761). Op.Cit.*, pàgs. 159 i ss.

Reproducció gravada per Joseph Fortea del pla de València delineada a Dre. Thoma Uincenzio Tosca (1738). AHMV

L'abundant, detallada i fidedigna informació planimètrica, toponímica i històrica sobre la València barroca que produïx el segle de les Il·lums i l'indubtable valor documental del pla ho convertixen en un element imprescindible per al reconeixement de la ciutat.

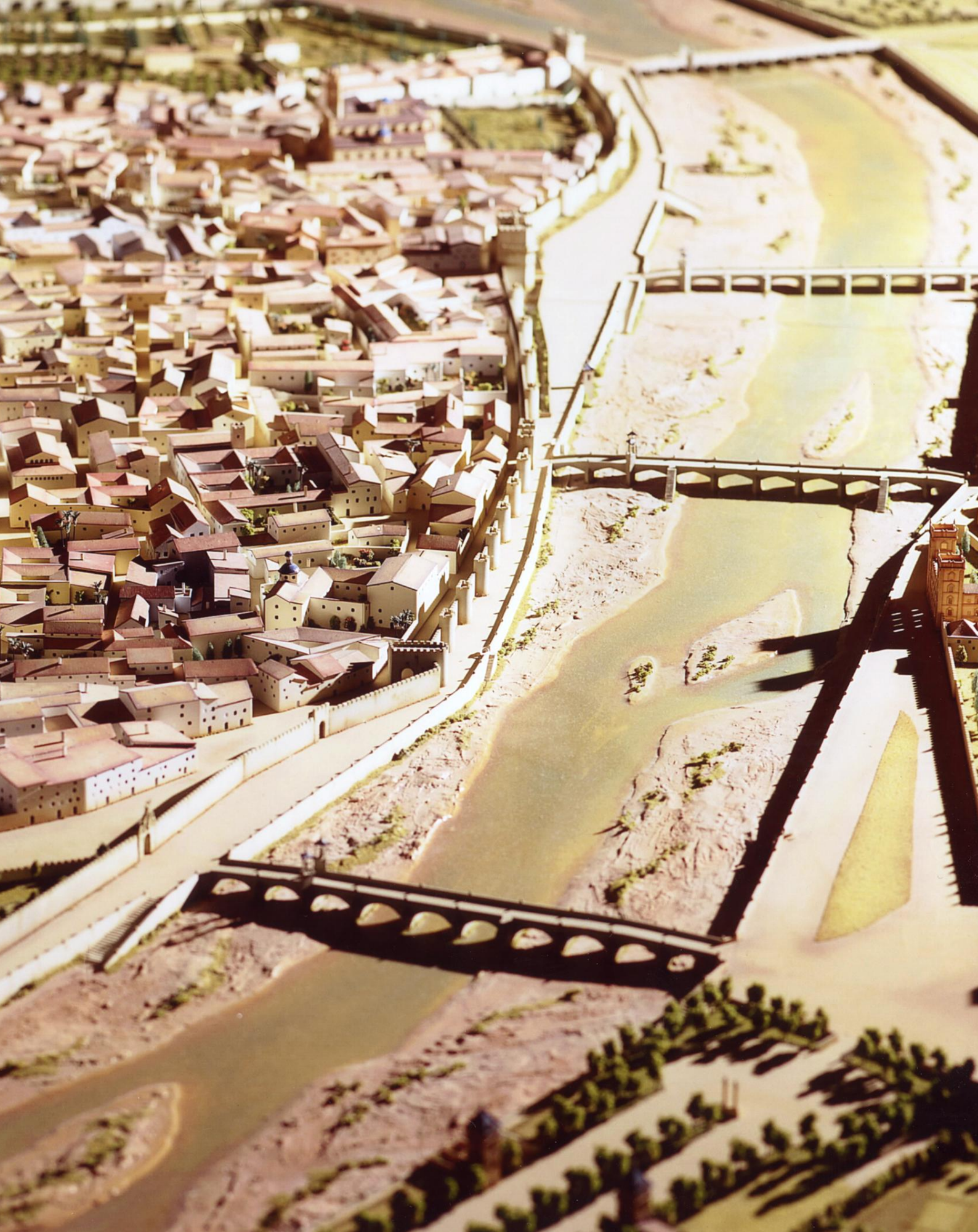
Portada de l'obra "Regiment de la Cosa Publica" de Francesc Eiximenis (València, Cristófor Cofman, 1499).

L'axonometria metòdica de Tosca permet³⁷ recórrer el superp recint fortificat que manara construir Pere IV el Cerimoniós per a la protecció de la plaça. En ell es descobrix el solar del Temple, punt de trobada de la muralla àrap i cristiana en el riu Túria que hui només és una marca en la trama metropolitana, encara que la seua memòria gràfica recorda l'antic portal de Bab-el-Sachar, del Sit i del Temple, guarnit per la torre d'Albuphat Muley.

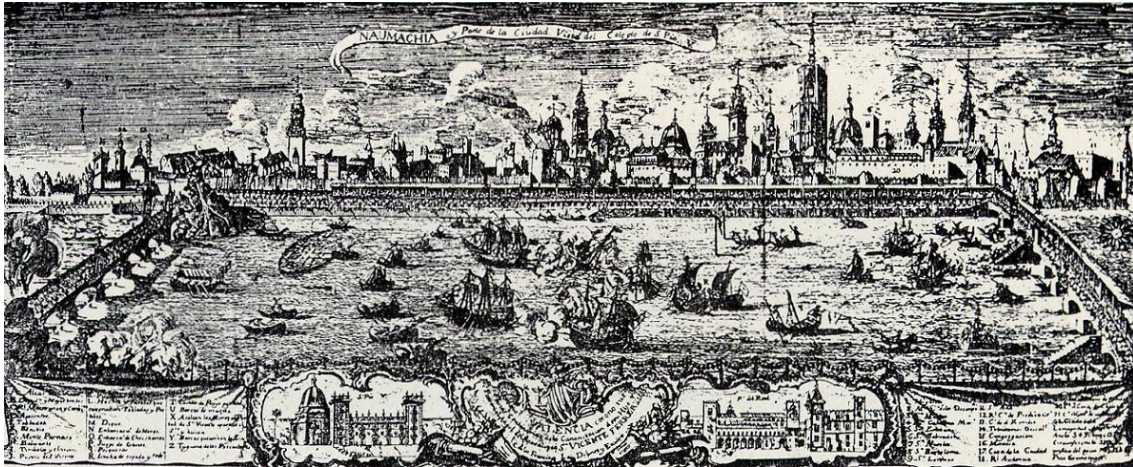
Testimoni d'importants dispositius defensius, nos recorda el paper de la ciutat com a instrument militar i el protagonisme de les muralles com a caracterisadores de l'urbanisme occidental³⁸.

³⁷ Està inspirada en la del romà Antonio Manceli de 1608 -"Nobilis ac regia civitas Valentie in Hispania"- segons senyala l'historiador Miguel Angel Catalá Gorgues, que arreplega nombroses semblances entre ambdós dibuixos. En Joan J. GAVARA PRIOR. *Op.Cit.*, pàgs. 31 i ss.

³⁸ DE SETA, Cesare y LE GOFF, Jacques (coord.) i altres *La città e le mura*. Laterza & Figli Spa. Roma, Bari, 1989. Cite per l'edició espanyola *La ciudad y las murallas*. Ediciones Cátedra, SA. Madrid, 1991.

Detall de la maqueta del pla de Tosca conservada en el MuVIM i realitzada per Julio García Ribas. En ella pot vore's l'antic portal de Bab-el-Sachar guarnit per la torre d'Albuphat Muley.TAJD

Naumàquia en motiu del tercer centenari de la canonització de Sant Vicent Ferrer. Gravat calcogràfic realitzat per Carlos de Francia i reproduït en el llibre "Fiestas Populares" de Tomás Serrano (1765).
Real Biblioteca del Patrimoni Nacional de Madrid.

Poques ciutats espanyoles posseïxen uns caixers fluvials comparables als antepits valencians, construïts a lo llarg de sigles, per a salvaguardar el municipi de les perilloses creixcudes del Guadalaviar.

Un privilegi del rei Pere IV en 1358, a rant d'una fatídica inundació, fon l'orige d'aquella institució, que trobaria el seu major esplendor en el segle XVI en que s'alçarien nous ponts: el de Serrans (1518), el del Mar (1596) i el del Real (1599). Paralelamente s'eixecutarien els millors antepits, majoritàriament a base de sellars, que s'enriquieren en sobris ornaments en les seues baranes, rampes, escalinates,...

Expulsió dels moriscos en el Grau de València. 1613. Pintura al oli sobre tela de Pere Oroming.
Colecció d'Art. Bancaixa Obra Social.

Expulsió dels moriscos en el Grau de Dénia. 1613. Pintura a l'oli sobre tela de Vicent Mestre.
Colecció d'Art. Bancaixa Obra Social.

EL PONT DEL REAL.

Des dels seus inicis eixos ponts havien segut peces claus d'un milenari sistema viari. Aixina, si el de Serrans -dels Serrans o d'Al-Quantara- unia el núcleu antic de la Sèu en la Al-Kudya islàmica, el de la Trinitat -dels Catalans o d'Al-Warraq- el comunicava en el raval de la Vilanova (hui carrer d'Alboraya). I si el del Mar era el pas obligat cap al Cabanyal, el Grau, el port..., el del Temple o del Real conduïa al Palau Real.

El Pont del Real, tal com hui es coneix, és en realitat el que es va reconstruir a rant de l'avinguda del 1589. Ya la gran riuada de 1517 se l'havia emportat en anterioritat i inclús en agost del 1528 s'afonà en part, com a conseqüència del pes de l'immensa gentada que es va amontonar per a vore l'arribada de l'emperador Carles I, fet que ocasionà numeroses víctimes.

Les seues fàbriques definitives s'acabarien acceleradament en 1598, a fi que pogueren servir per a la boda de Felip III en l'Archiduesa d'Àustria. Precisament per ad esta efemèrides se tancaria en la muralla la porta del Temple o de Bab el Shadchar i s'obriria la nova Porta del Real, la còpia de la qual (va ser demolida en 1868) pot vore's en la plaça Porta de la Mar.

El del Real era el pont més bell de la ciutat³⁹. No de bades la comunicava en una de les zones més distinguides en la que es trobava el Palau Real i els seus delicats jardins (hui Viviers) i el passeig del *Prado* (després l'Albereda).

Vista del pont del real presa per Gérard Lévy en 1888. Archiu Roger Violet. Paris. LPAJH

³⁹ Format per deu arcs escassans sense clau, la seua silueta apareix ressaltada per uns tallamars triangulars sobre dos dels quals -els segons- s'elevan uns casilicis que, sufragats per l'arquebisbe Tomás de Rocabertí en 1682, alberguen les imàgensde Sant Vicent Ferrer i de Sant Vicent Màrtir, realisades per Lleonart Esteve. Derrocades en 1936, hui no són sino rèpliques de les originals, obra de Carmelo Vicent la primera i de José Esteve Bonet l'atra.

Desgraciadament, les creixents demandes del trànsit urbà varen motivar que en 1968 -al mateix temps se demolia el palau de Ripalda- s'eixamplara espectacularment (fins a vintissis metres) arruïnant-se les escalinates que abaixaven al llit⁴⁰.

L'imatge de Tosca revela la presència d'una urbs densament poblada, rodejada per una rica vega (horts, jardins, cultius,...) i que aglutina intramurs diversos edificis religiosos i civils: monasteris, iglésies, campanars, casalots senyorials,... sent els més significatius -catedral metropolitana, llonja de mercaders,... autèntiques fites, que ademés apareixen resenyades en les carteles.

Començarem puix el recorregut, evocant el monument més representatiu de l'arquitectura gòtica civil valenciana i de la seua florescent activitat econòmica.

El pont des del Jardí del Túria. TAJD

⁴⁰ Encara que es va dur a terme una ampliació *en estil* conservant-se la seua rica ornamentació barroca -pedestals, entrades, bancs i canapés en mènsula, poms,...- varen ser modificades les seues traces i proporcions. Per al viandant, des del jardí del Túria la visió d'aquell *eixamplament* resulta molt eloqüent.

El triomf d'uns discutibles valors funcionals -el pont podia haver-se mantingut d'una sola direcció o peatonalitzat- sobre els estètics, propiciaria vint anys més tart el definitiu soterrament de les ruïnes del Palau Real.

Millor fortuna va tindre el pont de Serrans salvat de l'ampliació a causa de l'estretament que es produïa en les torres, o el del Mar que va ser peatonalitzat (ya en 1933 s'havia restringit el trànsit rodat) per l'arquitecte Javier Goerlich (1945), qui va defensar la seua conservació a ultrança: «es pieza casi de Museo... sin otra utilidad apenas que el puro goce de su contemplación».

El pont des del Jardí del Túria. TAJD

Vista de la Llonja, des de la plaça del Mercat.TAJD

La prosperitat del Regne era una conseqüència de la seua ventajosa posició geogràfica en el Mediterràneu i de l'auge i prestigi de les seues indústries artesanes -seda, assaonats, tints, ceràmiques, orfebreria, mobles,...- afavorides pels privilegis otorgats despuix de la reconquesta pel rei Jaume I.

Els *mercatores*⁴² i sobretot, els mercaders sedentaris, foren els principals actors d'aquella increïble revolució comercial que a partir del segle XII va tindre lloc en tota

⁴¹ Monument Nacional des de 1931 va ser declarada Patrimoni Mundial de l'Humanitat per la UNESCO en 1996.

⁴² En la inscripció llatina situada en la senefa de les parets de la sala de Contractació, sobre fondo blau destaquen els caràcters dorats que traduïts diuen:

“Casa famosa soc, en quinze anys construïda. Compatricis, comproveu i vejau qué bo és el comerç que no porta el frau en la paraula, que jura al pròxim i no li falta, que no dona els seus diners en usura. El mercader que aixina faça sobreixirà de riqueses i en acabant gojarà de la vida eterna”.

Aldana FERNANDEZ, Salvador *La Lonja de Valencia*. Consorci D'Editors Valencians, SA. Valencia, 1988, pág.73.

l'Europa cristiana. Gràcies ad ells se consolidaren vies marítimes i camins fluvials, foren renovades i milloraren les flotes, se superaren els obstacles religiosos i morals instaurant-se un avançat sistema financer de crèdits i es va trencar l'aïllament feudal, desenrollant-se modernes rets de distribució i de negocis.

L'edifici de la Llonja naixerà com a mostra del poder d'una gran ciutat, València, que en el seu segle d'or -XV- viurà un periodo de gran esplendor econòmica i cultural. La seua construcció, que va començar el 5 de febrer de 1483, s'encarregà al mestre Pere Compte, consagrat ja pels seus treballs en la catedral, que va assumir el repte de superar la Llonja de Guillem Sagrera de la veïna Mallorca.

Fotografies del mercat i de la Llonja, del francès Gérard Lévy realitzades en 1888. Archiu Roger Violet. Paris. LP.AJH

Abdós monuments s'estructuren, com les *Hallenkirche* alemanes, a partir d'un gran espai-saló columnari -Sala de Contractació- que materialisen voltes de creueria sobre àmplies naus.

La seua gran alçària s'emfatiza en les huit columnes helicoidals exentes que s'òbrin com a palmeres al trobar-se en el trespol. Ad això contribuïx la sobrietat i neua murària de les seues quatre fronteres, que contenen en les seues corresponents portes, sent la que dona a la plaça del Mercat, la principal.

Les contínues ostentacions que fa gala la seua estereotomia constructiva -pilars, nervis, fenestracions, escales de caragol,...- són una mostra de l'excelència de Compte «*molt sabut en l'art de pedres*» i dels mestres Juan Yvarra, Joan Corbera, Miquel Engany i Domingo Urriaga que li varen succeir.

El conjunt arquitectònic, de planta rectangular, està integrat per diverses peces autònomes: la mencionada Sala de Contractació i el Consolat del Mar⁴³, que s'entrellacen pel jardí i la Torre de base quadrada i destinada a presó de mercaders en fallida, que fa de nexa.

Encara que, sense dubte, el més rellevant és la galeria protorrenacentista superior d'arcs conopials i un important fris de medallons baix dels marlets o almenes, de gust italianisant.

⁴³ El Consolat del Mar (1498-1548) consta d'un semisòtol i tres plantes en salons. L'inferior va albergar en el seu origen el Tribunal de Comerç. En la planta noble, a la que s'accedix des del jardí per una escala de pedra a cel obert, se conserva des de 1921 un magnífic treginat que va decorar la «Cambra Daurada» de la desapareguda Casa de la Ciutat.

Realitzada de 1418 a 1455 pel mestre Juan de Poyo, destaca pel seu magnífic programa figuratiu - profetes, bestiar,...- que es completa en el llenç dels Jurats als peus de l'Immaculada (1622) de Jacinto Espinosa.

Per als historiadors Santiago Sebastián⁴⁴, Salvador Aldana⁴⁵ i Vicent Simó⁴⁶, autors de rellevants treballs sobre el monument, ens trobem davant del palau humanista. Concebut com «Casa o Temple de la Fama» segons la visió alegòrica d'Ovidio *-Metamorfosis-* i sense oblidar la descripció ideal del palau real de Constantinoble de *Tirant lo Blanch*, nos oferix una sèrie d'héroes de l'Antiguetat -medallons- que narren un cicle històric de gestes.

Perque la Llonja és ans que res un autèntic goig per als sentits, la traducció iconogràfica del qual com a «Temple del Mercader Cristià» troba en el professor Sebastián el seu millor intèrpret.

La llectura bibliocristiana, pero sobretot en clau lliterària, que nos facilita a través de les obres de Joanot Martorell *-Tirant lo Blanch-*, Jaume Roig *-Spill o libre de les dònnes-*, Juan de Mandeville *-Llibre de les Maravelles del Món-,...* resulta imprescindible per a comprendre socioculturalment l'edifici.

Com tants atres monuments medievals, la Llonja mostra una frontera cristològica - Crist Rei del Món- i una atra en sentit marià -la Mare de Deu i el Chiquet, «*la salutació de la gloriosa Verge Maria...*»-, en la seua portada principal, al ser la Puríssima la patrona del gremi de mercaders.

Gàrgola representant Animal fantàstic en relació en el sexe.

No convé oblidar que, si be el transfondo iconogràfic respon inicialment a un model eclesiàstic a l'us, est es fa llaic, recreant-se en la dicotomia entre lo diví i lo terrestre, d'acort en la tradició lliterària renaixentista⁴⁷.

Pero, com senyala Sebastián, és tal la proliferació de personages secundaris - mònstruos fent música, arquers, acróbates, centaures, dragons, ànets, tortugues, mones, dimonis,...- que resulta molt complex dessifrar eixe abigarrat programa simbòlic, en el que la bruixeria, l'amor mundà i la vida quotidiana inspiren bona part de les seues escenes.

Gàrgola representant Àngel músic.

⁴⁴ SEBASTIAN LOPEZ, Santiago. *La Lonja y su entorno sociocultural*. Ajuntament de València. València, 1984.

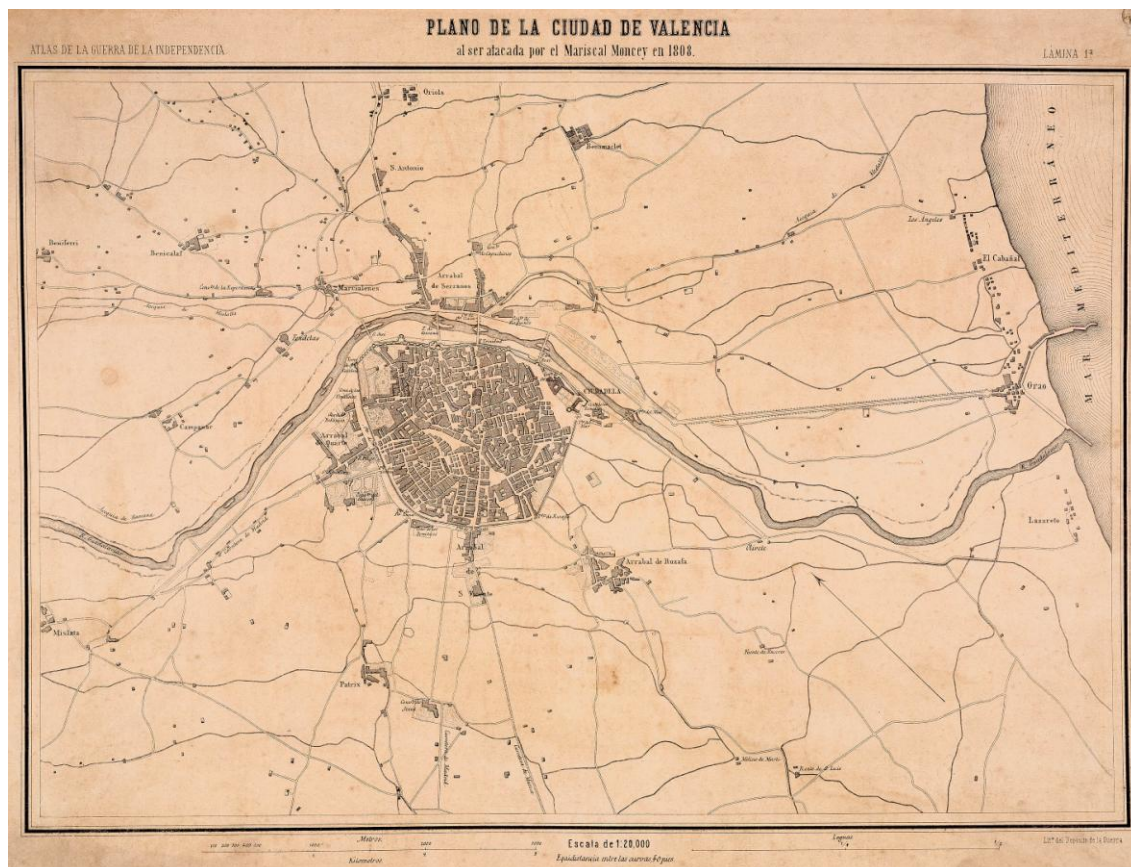
⁴⁵

⁴⁶ SIMÓ SANTONJA, Vicente L. *Los medallones del Salón del Consulado del Mar de la Lonja de Valencia*. Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de València, 2006.

⁴⁷ Especialment belles són les alegories migevals en representacions animalístiques dels set pecats capitals: el lleó com l'Orgull, la cabra com la Luxúria, l'ase com la Perea,..., que componen un esplèndid quadro satíric moral.

Realment maravellosa és la sèrie de fantàstiques gàrgoles antropomorfes i zoomorfes que rematen el seu coronament, que constitueixen admirables filigranes en pedra esculpides pels pedrapiquers gòtics valencians. Estos saberen representar lo animalístic, lo monstuós, el pecat, la sàtira,... en genial mestria, contribuint a fer de la Llonja, u dels monuments de major riquesa iconogràfica.

La Llonja de la Seda és u dels grans icons arquitectònics que doten de personalitat pròpia a la ciutat de Tosca, cosa que la convertiria durant sigles en un eficaç instrument del *branding* urbà.

Pla de la Ciutat de València al ser atacada pel Mariscal Monecy en 1808. SGE, Arm. G, Taula 2a, Carp. 4a, núm. 168.

Prova d'això és la construcció d'una rèplica parcial a escala de la mateixa com a pavelló d'Espanya per a l'Exposició Universal de Chicago de 1893, dedicada a la celebració del IV Centenari del descobriment del Nou Món.

El projecte a càrrec de l'arquitecte valencià Rafael Guastavino evidencia la creixent fascinació per la que era considerada una de les obres més emblemàtiques del gòtic en la segona mitat del XIX⁴⁸.

Un altre dels episodis que corrobora Tosca és la prolongada carència d'unes sòlides instal·lacions portuàries⁴⁹ a causa de les característiques geomorfològiques de la costa:

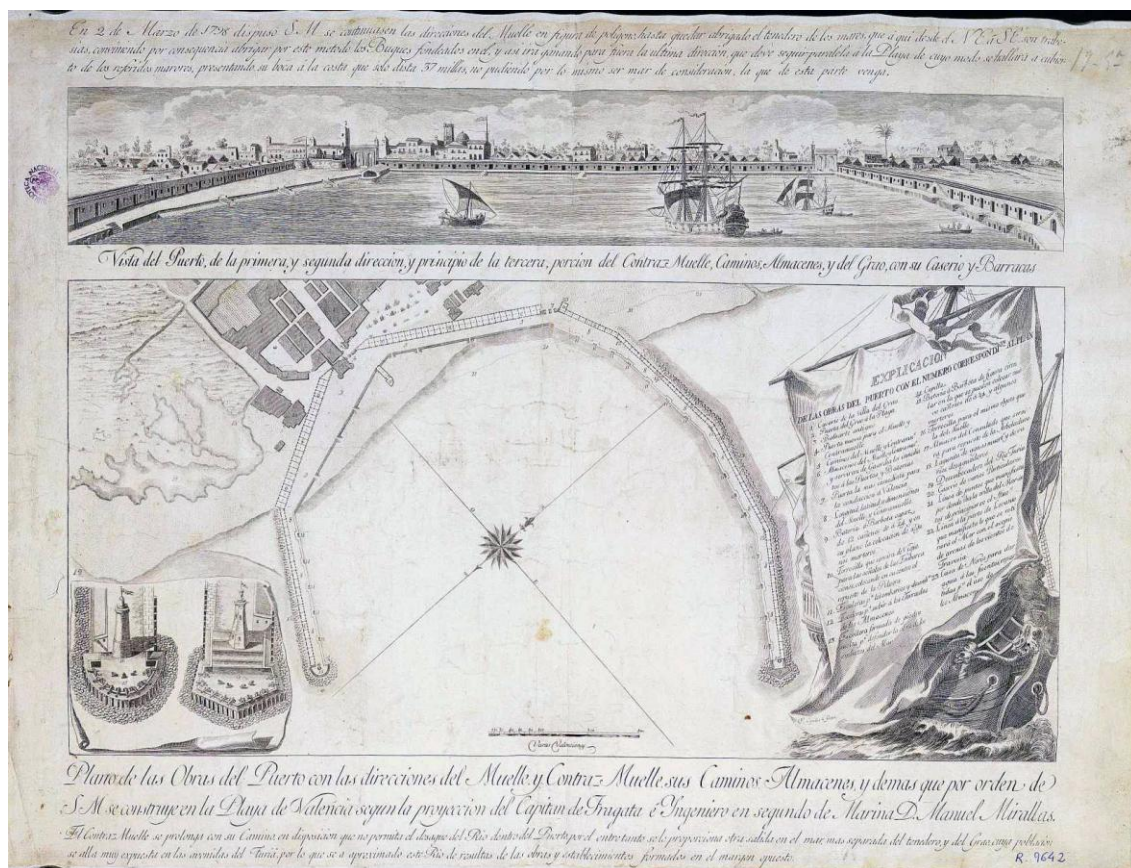
⁴⁸ Vore l'interessant text de Fernando VEGAS LOPEZ-MANZANARES "Los orígenes valencianos en la obras de Guastavino" en *Las bóvedas de Guastavino en América*. CEHOPI. CEDEX. Madrid, 2001.

L'edició a càrrec de Santiago Horta Fernández va ser realitzada en ocasió de l'exposició "Guastavino Co. (1885-1962). La reinvençió de la bóveda", celebrada en el Museu d'Amèrica de Madrid del 25 d'octubre de 2001 al 6 de gener de 2002 comissariada per Javier García-Gutiérrez Mosteiro.

Vegas destaca l'embruix de la Llonja valenciana en un moment en que la cultura hispana està dominada per l'exotisme oriental que representa l'arquitectura islàmica d'Al-Andalus: Alhambra, Generalife,...

extenses plages sense calat, sense abric i en conseqüència en enormes obstacles tècnics per al dragat i la construcció de molls i esculleres.

La cartografia històrica mostra com la presència del Túria (aportació d'aluvions, migracions del llit, avingudes,...) va dificultar greument la consolidació d'un port de rellevància en el Grau, raó per la qual el seu emplaçament seria qüestionat fins pràcticament els inicis del segle XIX.

Port de València i vista del Grau. Tomás López Enguñados. 1795. Biblioteca Nacional. Madrid. BDH-BNE

L'absència d'un ancoratge segur i el reiterat colapse del primitiu pont de fusta explotat com a embarcador des de 1483, fea que les operacions de càrrega i descàrrega es feren sovint en pèssimes condicions i que les dàrsenes de Cullera i Dénia acabaren funcionant com a anteport refugi⁵⁰.

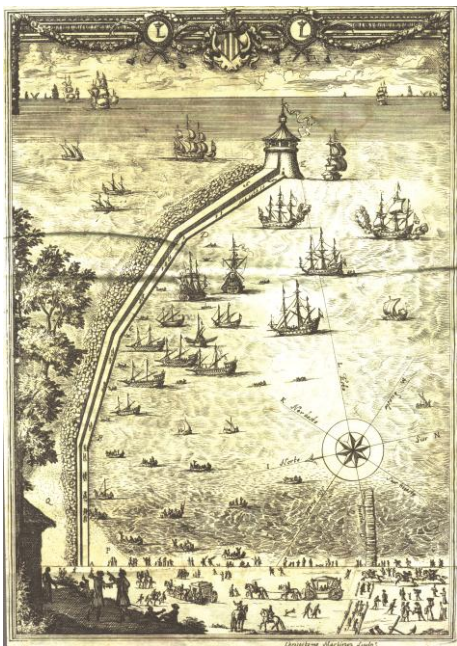
Els successius intents -Evaristo Barberá (1676), Tomàs Güelda (1686), Marco Corsiglia (1697)⁵¹...- que en el XVII se varen acometre acabarien en estrepitosos fracassos, obrint-se un paréntesis de casi un segle fins que en 1792 l'ingenier i marí Manuel Mirallas reprenguera en èxit l'empresa⁵².

⁴⁹ MARTÍNEZ RODA, Federico. *El Puerto de Valencia. Estudio geográfico (1950-1978)*. Departament de Geografia. València, 1980, pàgs. 25 i ss.

⁵⁰ Vore l'excelent treball sobre el comerç marítim en l'Edat Moderna de la historiadora Emilia SALVADOR ESTEBAN. *La economía valenciana en el siglo XVI. Comercio e importación*. Universitat de València, 1972.

⁵¹ En 2002 en motiu de les obres de construcció d'un aparcament per a l'America's Cup en l'interior de la dàrsena varen poder reconèixer-se *in situ* les recialles d'aquells ensajos fallits (Pont de Fusta).

⁵² BOIRA I MAIQUES, Josep Vicent. "Les fortificacions històriques de la València Marítima. Dues representacions del baluard del Grau al segle XVII", pàgs. 247-258 en *Historia de la Ciudad VI. Proyecto y*

Plano de las Obras del Puerto con las direcciones del Muelle y Contra Muelle, sus Caminos, Almacenes y demás que por orden de S.M. se construye en la Playa de Valencia según la proyección del Capitán de Fragata e Yngeniero en segundo de Marina D.Manuel Mirallas...; V.Capilla lo gravó. 1798. Biblioteca Nacional. Madrid.
BDH-BNE

El port mantindria a pesar del seu creixent tràfic les seues patològiques disfuncions fins al segle XVIII. No obstant això, durant tot eixe periodo es va incrementar notablement el coneixement tècnic que es tenia sobre el problema: caracteriació dels fondos marins, estudis de corrents i onages, mecànica de fluïts...

D'ací que en 1762 l'ingenier militar Pedro d'Ara auxiliat pel tinent de nau Pedro García Aguilar proyectara per primera volta un contramoll que evitara l'entrada en la rada de les aportacions del riu. Dos anys més tart el vicari Manuel Gómez Marco propongué premonitòriament la desviació de la desembocadura del riu Túria, per mig d'un canal cap al sur⁵³.

L'auge creixent de les darassanes reals, l'establiment en la ciutat de la jurisdicció marítim-comercial del Consolat de Mar (Privilegi Real de 1283) i⁵⁴ el continu creixement del tràfic i de les exportacions hagueren⁵⁵ exigit la realiació molt més primerenca d'importants infraestructures portuàries. Això portaria inclús a personalitats com Cavanilles⁵⁶ a llamentarse de l'inadequat del port per a una potència marítima com la valenciana i de les seues greus conseqüències per a l'economia i el futur del Regne.

Complejidad. ICARO-CTAV-COACV. València, 2010. Edició a càrrec de Málek Murad Mateu i Francisco Taberner Pastor.

BOIRA I MAIQUES, Josep Vicent. "El primer intento de construir un puerto en Valencia", *Op.Cit* Págs.189 i ss.

⁵³ GIMÉNEZ-FONT, Pablo. "Cartografía histórica y alteración de cursos fluviales en la España mediterránea" en ALBEROLA, Amando i OLCINA, Jorge (Eds). *Desastre natural, vida cotidiana y religiosidad en la España moderna y contemporánea*. Universitat d'Alacant, 2009, pàgs. 391-433.

⁵⁴ La secular vocació marinera de la Corona d'Aragó i la supremacia de la seua activitat mercantil portuària en el Mediterràneu està en l'orige d'aquella institució migeval.

El Llibre del Consolat de Mar és la primera recopilació de regles, usos i costums per a regular el comerç marítim.

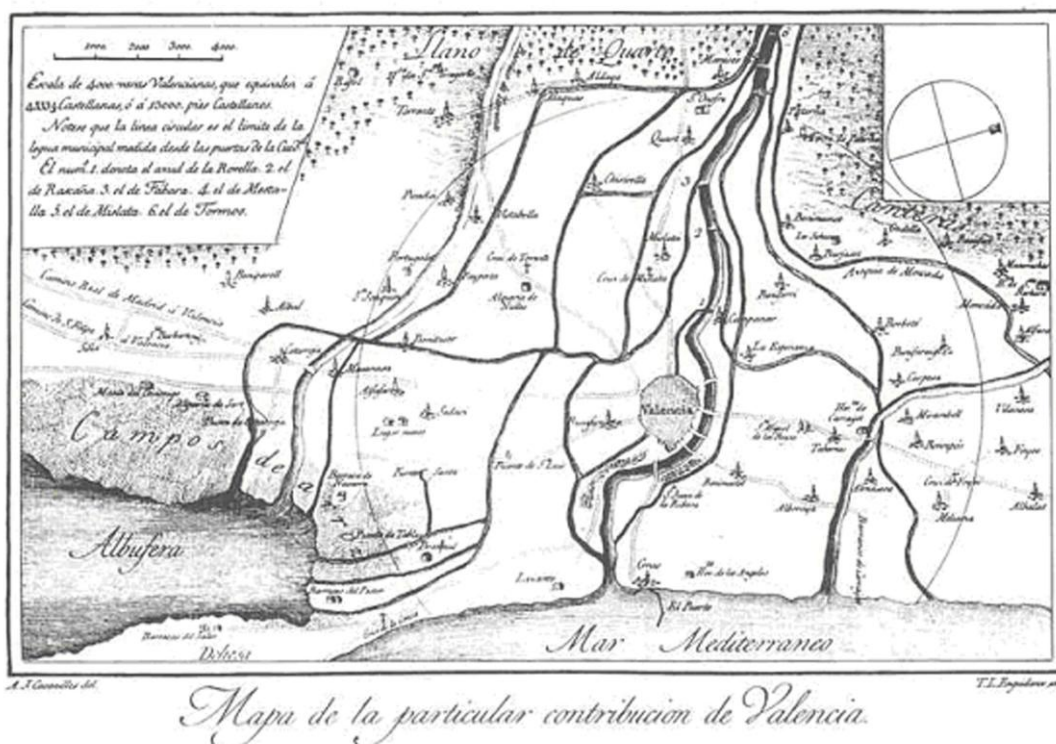
Libre del Consolat de Mar. Archiu Municipal de València 1407. Introducció, transcripció i traducció castellana per Antoni FERRANDO FRANCÉS. Vicent García Editores. València, 1979.

CHINER GIMENO, J y GALIANA CHACÓN, J.P. (Edició i estudi) *Libro llamado Consulado de mar (Valencia, 1539)*. Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació. València, 2003.

⁵⁵ FERRER NAVARRO, Ramon *La exportación valenciana en el siglo XIV*. CSIC. Escuela de Estudios Medievales. Zaragoza, 1977, pàgs. 351 i ss.

⁵⁶ CAVANILLES PALOP, Antonio José *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. 2 vols. Imprenta Real. Madrid, 1795-1797. Vol. I (1795). Albatros Ediciones. Madrid, 1977, pàgs. 190 i ss.

La gran lliçó de Tosca és que els grans espais i paisatges urbans se transformen constantment fent de la ciutat un palimpsest al que hui s'ha desproveït del topogràfic vestigi d'un riu antany protagonista -el Guadalaviar-. La seua oculta lluntonia i la seua absència silenciosa, contrasten en el lent procés de formació del seu port i de la seua frontera al mar.

Mapa de la particular contribució de València. Apareix en l'obra Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia (1795-1797). Tomo I d'Antonio José Cavanilles (1795), p.129. Imprenta Real. Madrid. BIVALDI

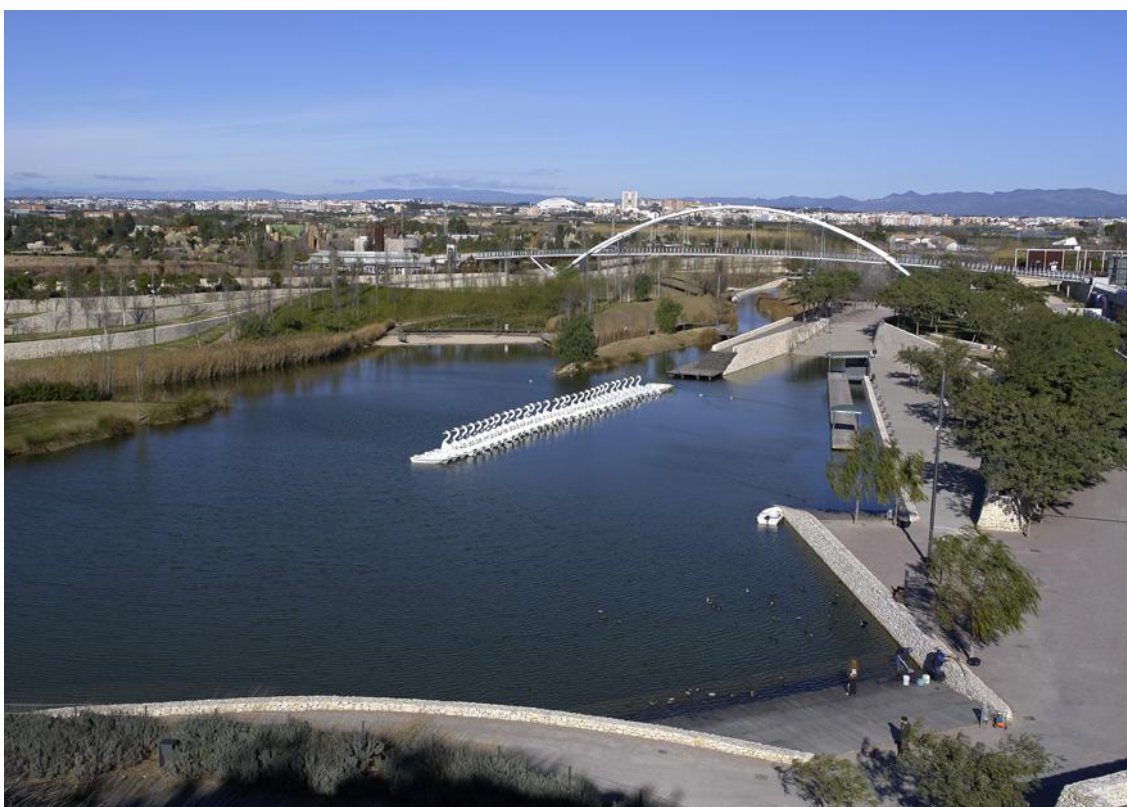
EL JARDÍ DE L'ANTIC LLIT DEL TÚRIA.

Per a comprendre l'orige i raó de ser de l'actual Jardí del Túria com a expressió topològica, territorial, socioeconòmica i cultural, resulte imprescindible un enfocament arquitectònic⁵⁷.

La documentació cartogràfica -Tosca, Mancelli⁵⁸,...- corrobora el paper essencial del Túria en l'urbanisme de la ciutat, des de la primitiva Valentia romana fins al moment actual en que no és sino una calcigada de la seua rica memòria antropològica.

En el recort queda la perícia dels *ganjeros* de Chelva, quan el riu era una important via de transport per a la fusta procedent de les tales de les terres altes de Conca i de Terol fins al port.

I també la grandiosa *naumachia* celebrada el 12 de juliol de 1755 en commemoració del tercer centenari de la canonisació de Sant Vicent Ferrer⁵⁹, àmpliament resenyada en les actes del consell valencià i il·lustrada per un sugeridor gravat del mateix any.

El parc de Capçalera (2001-2004) dels arquitectes Arancha Muñoz Criado, Eduardo de Miguel Arbones i Vicente Corell Farinós. TAJD

⁵⁷ De fet el protagonisme dels arquitectes en la definició de propostes i en la seua posterior execució transcendeix els àmbits del disseny urbà i de la planificació.

Per exemple el col·lectiu *Vegetus Tu i Mediterrània* (VTiM arquitectes) jugaria un paper rellevant liderant el discurs modern en els moviments reivindicatius populars valencians dels anys de la transició política, als que aportaria un major consciència mig ambiental.

Precisament a l'arquitecte Amando Llopis Alonso integrant de l'equip se deuen els excelents texts: "El Jardín del Turia: Otros tiempos, otros proyectos, otras imágenes", págs. 273 a 290 en *Historia de la Ciudad VI. Proyecto y Complejidad. Op.Cit.* i "Desviar el Turia como símbolo de progreso en Valencia. El proyecto de Joaquín Llorens y Andrés Soriano de 1885", Amando LLOPIS ALONSO, págs.299-313 en *Historia de la Ciudad V. Tradición y progreso. Op.Cit.*

⁵⁸ Ver GAVARA PRIOR, J. *Op.Cit.*

⁵⁹ L'historiador Josep Vicent Boira. *Op.Cit.*, págs. 219-222 arreplega en detall els permenors de l'event.

En ell poden contemplar-se tant el llac artificial construït en el llit per mig de la col·locació de dics en els ponts del Real i de la Trinitat com la recreació de les muntanyes del Vesuvi i del Parnàs. La batalla naval, el concert i el posterior castell de focs artificials llançat des de les barcases compondrien un espectàcul barroc que seria rememorat durant lustres.

Testimonis excepcionals d'eixa presència fluvial són les defenses alçades a lo llarc de sigles, primer per la Fàbrica *Vella de Murs i Valls* i després per la *Fàbrica Nova del Riu* (1590), per a salvaguardar la població de les contínues avingudes del Túria⁶⁰.

La freqüència de les creixcudes propiciaria que a finals del XIX fora arraïlant l'idea de desviar el tram final del curs del riu, lo que es concretaria per primera vegada en 1885 en un ambiciós projecte impulsat pel polític Joaquín Llorens i Fernández de Córdoba i l'ingenier Andrés Soriano Ibarra.

Seria menester esperar no obstant al Pla General de 1946 dirigit pels arquitectes Germà Valentín-Gamazo i Manuel Muñoz Monasterio que propondrien dins d'un model radiocèntric l'urbanisació parcial del llit una volta finalisara la construcció del pantà del Generalíssim (hui Benaixeve)⁶¹, al pensar equivocadament que este evitaria els recurrents desbordaments aigües avall.

Serà la gran riuada dels dies 13 i 14 d'octubre de 1957 i els seus devastadors efectes la que supondrà un gir copernicà per a la transformació i el futur de la capital i la seua comarca. La formulació d'un nou Pla General (1966)⁶² i la desviació del Túria a un nou llit de més de 12 km de llargària, marcaran l'etapa més desenrollista de la ciutat, en la que es construirà en apenes dos dècades la mitat del seu parc immobiliari.

El llavors jove arquitecte asturià Fernando Martínez García-Ordoñez⁶³ va ser u dels artífexs del canvi i la renovació urbana despuix de la tragèdia: creació del barri Mare de Déu del Carme (1958-1962)...

Gran valedor de la Solució Sur que possibilitava les successives ampliacions del port a l'hora que recuperava els treballs d'Eustaquio Berriochoa per a resoldre la caòtica ret ferroviària local, este *Mestre d'Arquitectura* fon un autèntic impulsor del planejament de l'època que feu de la zonificació -R. Baumeister- i de les grans infraestructures els elements clau de l'ordenació.

En les obres de la Solució Sur a punt de concloure⁶⁴, se va plantejar l'ocupació del llit com a distribuïdor de trànsit, una autopista de 28 metres d'amplària que aplegaria fins al

⁶⁰ Veure l'obra de LOP, lusep *De la Institució, Govern Politich y luridich, Costums y Observancies de la Fabrica Vella, dita de Murs e Valls y Nova, dita del Riu*. Impresa en 1675. Introducció de PONS ALÓS, Vicent. Ajuntament de València, 2001.

⁶¹ Inclòs en el Pla d'Obres Hidràuliques de 1912, en 1931 el seu projecte i construcció -embassament de Blasco Ibáñez- va ser encarregat a l'enginyer Faust Elio Torres i posteriorment modificat per Carlos Dicenta. Les obres començarien en 1933 si bé no finalisarien fins a 1955.

⁶² Va ser redactat per l'Oficina Tècnica de Gran València, sent els arquitectes responsables del mateix Mauro Lleó Serret, Victor Bueso Bellot i Antonio Gómez Llopis.

⁶³ En 1960 funda en Juan M^o Dexeus Beatty l'estudi GODB Arquitectos Asociados. Entre les seues obres destaquen l'Escuela-Jardín Guadalaviar (1958) i l'Iglésia de la Mare de Déu del Loreto en Xàbia, singulars referents de l'arquitectura moderna valenciana que serien arreplegades en nombroses publicacions professionals (L'Architecture d'aujourd'hui, The Architect...).

⁶⁴ A rant de de la catàstrofe, en giner de 1958 s'havia constituït una Comissió Tècnica Especial presidida pel ministre Pedro Gual Villabí i el director general d'urbanisme Pedro Bidagor Lasarte.

mar. Afortunadament la protesta popular davant de l'espoli mig ambiental de l'urbanisació d'un ecosistema natural d'extraordinari valor ecològic com el de la Devesa del Saler i el canvi polític, ho varen impedir⁶⁵.

El llit és nostre i el volem vert, va ser el punt de partida per a la seua recuperació com a eix vertebrador i zona verda⁶⁶, tasca que passades les primeres eleccions democràtiques de 1979, assumiria el govern de coalició -PSPV, PC- presidit pel socialiste Ricart Pérez Casado.

Naixerà aixina el Pla Especial del Vell Llit del Túria⁶⁷, quan este és ya un riu contaminat i exhaust en el seu encontre en la mar, marcat per un entorn fabril més avall de l'assut de l'or (Av. de França, Moreres...), recort del seu passat agrícola.

El seu disseny s'encarregaria al Taller de Ricardo Bofill, el qual finalment no realisaria més que el sector 11 (15 Ha) junt a l'avinguda de Jacinto Benavente i el Palau de la Música⁶⁸. D'esta manera es rebujaven definitivament totes les propostes anteriors, com la de l'ingenier industrial Luis Merelo i Mas que plantejava una marina junt en un canal navegable, al mateix temps que proponia l'implantació del tren vertebrat aereu de Goicochea.

Igualment interessant era l'anteproyecte de l'arquitecte madrileny Julio Cano Laso, guanyador del concurs d'idees (1979) convocat per raons d'oportunitat política, per l'última corporació franquista.

La realitat present ve marcada inequívocament per aquella complicada situació de la Transició i les seues enormes dificultats econòmiques i polítiques. La urgència per remediare les greus frustracions colectives i urbanes: carència de qualsevol tipo d'equipaments, congestió viària,... faria del llit un calaix de sastre per a les demandes socials i un *puzzle* que facilitara la seua prolongada eixecució per fases.

El Pla General de 1966 continuava evitant afrontar la relació en la costa, eludint la connexió en el front litoral. Al mateix temps proponia un pas elevat de l'autopista del Mediterrani per l'interior de la dàrsena.

Respecte d'això pot consultar-se "Pensar la Ciudad. Las aportaciones de Fernando M. García-Ordóñez al Urbanismo de Valencia", també de Juan Ramón SELVA ROYO en *Historia de la Ciudad VI. Proyecto y Complejidad. Op.Cit.*, págs. 291-309 y "Principio y fin del área metropolitana de Valencia. De la autarquía a la democracia", Antonio GARCÍA HEREDIA, en *Historia de la Ciudad V. Tradición y Progreso. Op.Cit.*, págs.257-277.

⁶⁵ En la defensa de la preservació de lo que més tart seria un parc natural, va resultar decisiva la posició del diari Las Provincias que va liderar l'oposició al projecte governamental.

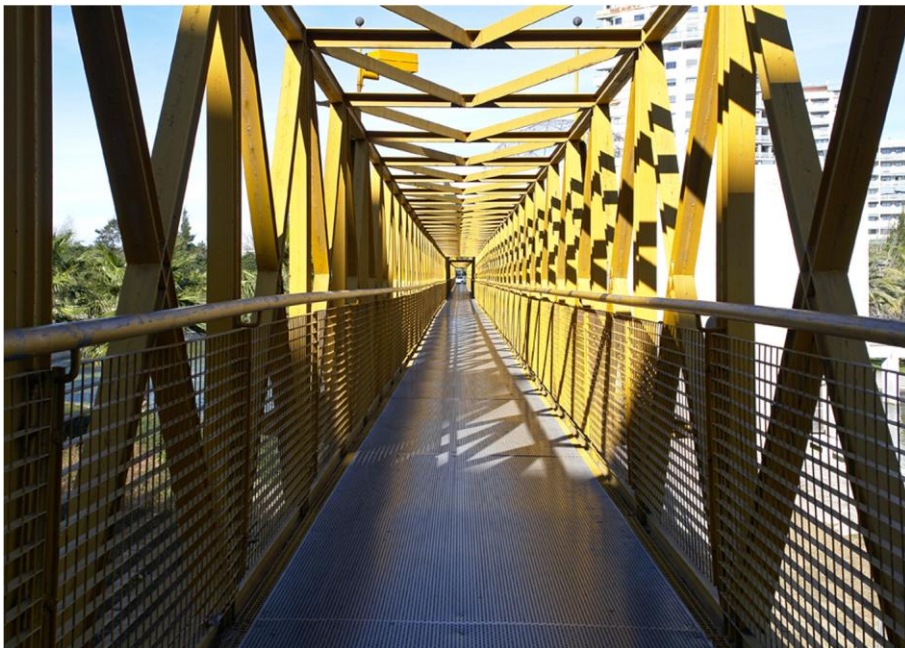
Finalment, el 1 de desembre de 1976 el rei Joan Carles I firmarà el Real Decret 2763/1976 pel qual s'efectuava la cessió gratuïta a l'Ajuntament de València de la pràctica totalitat dels terrenys del vell llit del riu Túria (BOE 2 de desembre de 1976).

⁶⁶ El llit sempre va assumir un paper rellevant en les festes populars valencianes, especialment en la Pasqua: balls, celebracions campestres, exhibicions de tir *i arrossegament*...

Además en el siglo XX acolliria l'estadi del Gimnàstic FC que al finalisar la guerra civil se fusionaria en el FC Llevant denominant-se a partir de 1941 Llevant UD.

⁶⁷ Pla Especial de Reforma Interior del Vell Llit del Túria, aprovat definitivament el 10/10/84 (BOP 7/11/84).

⁶⁸ ICARO. *Guía de Arquitectura de Valencia*. CTAV. València, 2007 (1ª ed.) y 2010 (2ª ed.), págs.224 i ss.

El sector T2 projectat per Veges Tu i Mediterrània, SL es desenrolla entre el pont de Campanar i el Assut de Rovella. És u dels trams més sugeridors ede l'antic llit que planteja una llectura com a línea o millor com a clavill en el que el nexa en la naturalesa es resol en una permanent referència a l'aigua.

Antifuncional i seudohistoricista, l'autor del *Versalles dels pobres* va concebre un singular parc llineal d'ús lúdic⁶⁹ en que no podria faltar la rèplica americana, el Gulliver com a versió *prêt à porter* dels productes Disney.

Trenta anys més tart el jardí que continua inconclús, evidencia els resultats d'una actuació a colps, sense un projecte unitari i global. És indubtable que en eixe jagantí *collage* vert s'han realitzat trams de gran qualitat, com el 2 de *Vegetes Tu i Mediterrània* o el 3 de Juan Otegui, José Luis Gisbert i Francisco Noguera.

Encara que és en el parc de Capçalera (2001-2004) d'Arancha Muñoz, Eduardo de Miguel i Vicente Corell⁷⁰ a on trobem l'intervenció de major valor paisagístic: llac artificial, boscs de ribera, passeig del *Molí del Sol*, illes d'al·luvió, bancals...

Els jardins clàssics del Túria varen ser dissenyats pel Taller d'Arquitectura de Barcelona de Ricardo Bofill, a qui s'havia encarregat inicialment el Pla Especial de Reforma Interior del Vell Llit del Túria.

Este tram explicita la rigorosa composició geomètrica del català que explota les possibilitats tardomodernes del vocabulari clàssic de l'antiguetat.

L'autor del *Versalles dels pobres* obtindria un gran èxit mediàtic, si be el seu projecte resultava excessivament rígid i estrany a la realitat física del llit.

Este tram permet enllaçar en el Parc Fluvial del Túria⁷¹, autèntic corredor vert de 35 km, hàbitat de notable biodiversitat i u dels grans pulmons forestals de l'àrea metropolitana que travessa les valioses masses boscoses de les Rodanes i la Vallesa.

⁶⁹ Des que en 1485 Leon Battista Alberti -*De re aedificatoria*- introduïra el tema del jardí -llibre IX-, va quedar fòra de discussió la seua genuïna condició arquitectònica: configuració d'espais, de significats, materialitat natural (aigua, vegetació, roca...) i tectònica...

Aixina s'explica el permanent transvasament dels conceptes i solucions formals de les arts plàstiques al paisagisme, que en el segle XX assumirà les posicions més avançades de les vanguardes: Bernard Tschumi, Peter Walter, Dieter Kienast...

Vore ALVÁREZ ALVÁREZ, Darío. *El Jardín en la arquitectura del siglo XX. Naturaleza artificial en la cultura moderna*. Editorial Reverté. Barcelona, 2007.

⁷⁰ CORELL FARINÓS, Vicente i altres *Guía de Arquitectura de Valencia. Op.Cit*, pág.260 i *Via Arquitectura. Premios 2003-2004*. Colege Oficial d'Arquitectes de València. València, 2005, pàgs. 64-69.

⁷¹ El Parc Natural del Túria declarat per Decret 43/2007, de 13 d'abril, del Consell -DOCV n°5493, de 19/4/07-, comprén 4480 Ha.

Detalls del Parc de Capçalera.TAJD

Convé reivindicar la necessitat de concloure el Jardí i de corregir les múltiples disfuncions que l'erràtica gestió de la seua dilatada eixecució ha comportat.

En primer lloc és necessari qüestionar-se la tipologia de jardí *canalísat*, tancat per dos importants vies ràpides de trànsit rodat, que dificulten l'inserció en el núcleu antic i l'accessibilitat en els jardins històrics -Albereda, Vivers, Botànic,...- ja que, a pesar de la seua posició de vora, la seua connexió perimetral queda interrompuda per les artèries viàries.

El contrasentit és tal, que València ha alçat més ponts (de les Arts, de les Flors, de l'Assut de l'Or, de Fusta...) en l'etapa democràtica, quan el lilit era ja un jardí, que en els dos milenis anteriors. I no es pot continuar en eixe cult totèmic a l'automòvil. Ha de reconsiderar-se globalment la planta viària, llimitant el seu impacte mig ambiental (contaminació atmosfèrica, acústica,...) peatonalisant-se sense demora els ponts històrics i tornant el protagonisme al transeünt-viandant, cicliste... permetent que el jardí es desborde i com un autèntic pulmó vert s'expandisca per tota la ciutat.

Són moltes les deseconomies d'escala que es generen per no posar en valor les potencialitats del subsol (infraestructures de transport, aparcaments, servicis, equipaments deportius, culturals,...) les quals enfortirien el paper estructurant del parc i les seues possibilitats com a espai públic.

Per això resulta especialment important el disseny del final i dels seus margens - Balcó al Mar- ja que constitueixen un element essencial per al definitiu acostament entre la ciutat i el mar.

El lilit resulta inseparable d'eixe context i si en el centre històric és en el jardí, hui en camps de fútbol tancats d'escàs interés, a on hauria de fer-se un esforç de qualificació i adaptació, en el sector del Grau resulta vital que les fronteres al parc i els nous teixits urbans siguen capaços de dignificar i monumentalisar la perifèria.

No ha d'oblidar-se la conveniència de revalorisar la llectura arquitectònica i històrica de les preexistències, començant pels seus ponts i antepits que haurien de recuperar les seues traces originals (Real). Igualment, haurien d'abordar-se les restitucions de major envergadura tant en aquelles àrees de major riquesa iconogràfica (Sant Pio V, Albereda, Torres de Serrans,...), com en aquelles en que resulta més constatable la gravetat de les alteracions.

Imprescindible és introduir criteris i solucions de compatibilitat mig ambiental (aprofitament dels recursos hídrics, energètics,...), fent de l'aigua un element unificador del conjunt, en major rellevància en aquells llocs en que forma part de la memòria col·lectiva (naumàquies, assuts, ponts, séquies, fonts...).

Perque aprofitar l'efecte reordenador i revitalisant sobre l'estructura urbana i millorar la qualitat de vida, exigix reformular una actuació en escasses llums i massa ombres, que hauria d'assumir en criteris de sostenibilitat les enormes potencialitats en que un dia va ser capaç d'ensomiar tot un poble.

La imponent volumetria nàutica del Palau de les Arts Reina Sofía 2005 remata el colossal i escultòric conjunt de la Ciutat de les Arts i les Ciències. TAJD

EL NAIXIMENT DE LA VALÈNCIA MODERNA.

Pla de València de 1899 -construcció de l'Eixample- de l'arquitecte José Manuel Cortina Pérez. Archiu Històric Municipal. AHMV.

La segona mitat del XIX marca un punt d'inflexió en l'urbanisme de la capital, que propiciarà el derrocament de les seues muralles (1865) i la configuració del seu primer Pla d'Eixample (1864-1887) redactat pels arquitectes José Calvo Tomás, Luis Ferreres Soler i Joaquín Mª Arnau Miramón⁷².

L'explosió demogràfica, l'impacte del maquinisme, l'industrialisació i els ideals reformadors i higienistes van marcar el decliu de la *polis* tancada de Tosca, fortificada i conventual. Després d'ella naixerà una nova, que adoptarà el model de l'Eixample, basat en l'us de la retícula ortogonal i de l'illa de cases en pati interior ajardinat i chanfrans en els seus cantons⁷³, ideat anys abans en Barcelona per Ildefons Cerdà.

El XIX representa també un canvi profund en la relació de la ciutat en la mar. En 1802 s'obrirà el Camí Nou del Grau (actual Avinguda del Port), un ampli viari arbrat d'extraordinària

⁷² Encara que les fonts sobre este periodo són abundants, ha de destacar-se el treball de Juan Luis PIÑÓN PALLARÉS *Los orígenes de la Valencia moderna. Notas sobre la reedificación urbana de la primera mitad del siglo XIX*. Edicions Alfons el Magnànim. València, 1988.

L'autor analisa el marc socioeconòmic de l'urbs i la concentració de les rendes i propietats per part del clero i de la burgesia local (Padró de riquesa i de la comptabilitat de la congregació de Sant Felip Neri...).

L'economista Joaquín AZAGRA ROS *Propiedad inmueble y crecimiento urbano. Valencia 1800-1931*. Editorial Síntesis. Madrid, 1993, abunda en les mateixes tesis que situen a una minoria d'apenes setcentes persones acumulant més de la mitat dels predis intramurs i casi dos terços de la riquesa total.

⁷³ Vore BOHIGAS i GUARDIOLA, Oriol, *Barcelona entre el Pla Cerdà i el Barraquisme*. Edicions 62. Barcelona, 1963 i també el seu article "En el centenario del Plan Cerdà" publicat en *Cuadernos de Arquitectura* n° 34. COAC. Barcelona, 1958.

bellea que millorà l'accessibilitat als molls donada la puixança de l'activitat exportadora i l'increment del tràfic marítim⁷⁴.

Pla de Valence/ Asfiegée et prise li 9 janvier 1812 parell l'Armée Française d'Aragon/ Aux Ordres de SE. LI MARECHAL SUCHET. Duc d'Albufera. Subscrit pel Capità d'Artilleria Dumolin. BV-NP (Sign. 1. 12524).

En 1897 se produirà la definitiva aneixió administrativa de la Vilanova del Grau⁷⁵ i el veí poblat de peixcadors conegut com a Poble Nou de la Mar (Cabanyal-Canyamelar). D'esta manera es consumarà la cobejada expansió del municipi cap a la franja nord litoral, incorporant una platja de més de 2500 metres d'extensió.

En eixe context va resultar decisiva l'introducció del ferrocarril⁷⁶ pel Marqués de Camp, fundador de la Societat Valenciana de Crèdit i Foment, que va adquirir en 1850 a Próspero Volney la concessió de la línia Madrid-València. Com a part d'ella i en apenes

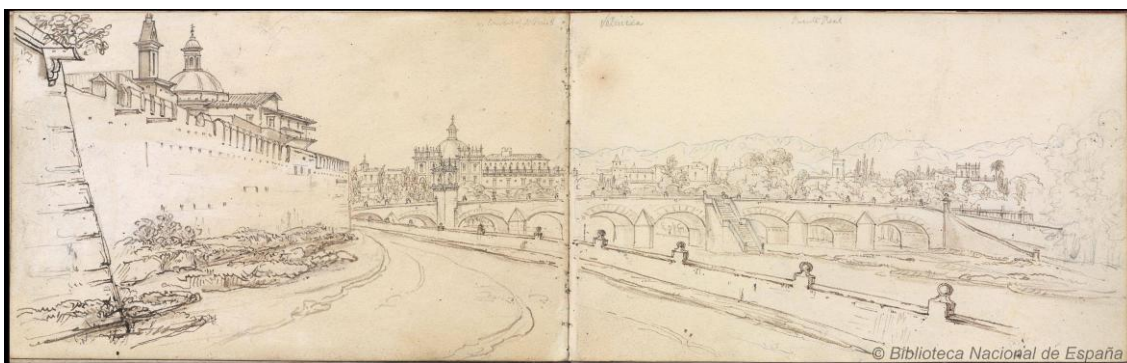
⁷⁴ BOIRA MAIQUES, Josep Vicent i SERRA DESFILIS, Amadeo. *El Grao de Valencia: la construcció de un espai urbà*. Edicions Alfons el Magnànim. València 1994.

⁷⁵ L'historiador Federico MARTÍNEZ RODA. *Op. Cit.*, pàgs. 25-51, referix l'existència d'un embarcador anterior a la conquesta cristiana, documentant la fundació en 1249 de la "Vila nova maris Valentiae", els pobladors del qual tindrien franqueses per a la marineria.

⁷⁶ L'historiografia data en 1830 el començament de l'Era de Ferrocarril. Eix any la locomotora Rocket ideada per George Stephenson i capaç de aconseguir una velocitat de 22 km per hora, iniciaria el seu camí comercial en la línia entre Liverpool i Manchester, situant a Gran Bretanya al front del món quant a la construcció i explotació de ferrocarrils.

Vore KRANZBERG, Melvin i CARROLL W. PURSELL, Jr. (eds) *Technology in Western Civilization. The Emergence of Modern Industrial Society. Early times to 1900*. Oxford University Press, 1967. Cite per l'edició castellana a càrrec d'Ignacio PARICIO ANSUATEGUI *Historia de la Tecnología. La técnica en Occidente de la Prehistoria a 1900* (2 vols.). Editorial Gustavo Gili. Barcelona, 1981.

quatre anys, pogueren construir-se segons el projecte -1847- de J. Beatty i J. Shepherd, els 56 km que unirien el Grau de València en *Sant Felip* de Xàtiva⁷⁷.

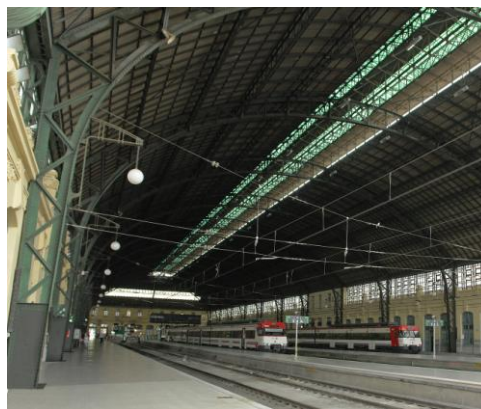
Proyecto General del Ensanche de la Ciudad de Valencia/ 1858, formado de orden de su Exmo. Ayuntamiento por los arquitectos D. Sebastian Monleón, D. Antonino Sancho y D. Timoteo Calvo AHMV.

La decisió de construir dos estacions, una en el Grau, més pròxima al port, per a favorir el transport comercial de mercaderies i una altra intramurs en el cor del núcleu antic⁷⁸, aprofitant els horts i jardins dels convents desamortitzats de Sant Francesc i Sant Pau, faria del Grau un emergent pol d'activitat.

En l'arribada del ferrocarril s'accelerà la transformació d'un *cap i casal* que conservava íntegrament el seu recint emmurallat⁷⁹. S'inicià aixina un periodo d'importants actuacions urbanístiques en el traçat de l'avinguda del Regne de València, per a enllaçar la ret en el port, del Passeig de Ronda -carrer Xàtiva...- i la construcció d'una nova estació central⁸⁰, que inaugurada en 1917, se convertiria en un verdader icon no sols de la Companyia del Nort, sino de la pròpia ciutat.

El hall d'ingrés. TAJD

Detall de la combinació d'ebanisteria i ceràmica en la decoració. TAJD

⁷⁷ L'aparició d'este sistema de transport, supondria importants transformacions en el territori, marcades pel retard normatiu (la Llei General impulsada per José Echegaray és de 1870) que privilegiaria en els traçats els numerosos interessos particulars en absència d'un plantejament global.

⁷⁸ ABAD BALBOA, Tomás i CHÍAS NAVARRO, Pilar. *La Estación del Norte en Valencia. La unión de todas las artes*. Lunweg Editores, SA. Barcelona, 1993.

⁷⁹ AGUILAR CIVERA, Inmaculada. *Historia de las estaciones: arquitectura ferroviaria en Valencia*. Diputació Provincial de València, 1984.

⁸⁰ L'estructura de la seua colossal volta metàlica formada per dotze grans arcs biarticulats de 45 metres de llum, si be era llaugerament superada en dimensió per la d'Atocha -48'75 metres- sobrepassava en grandària a les europees de París -l'Est-, Berlín -Este- i Viena -Emperador Ferrando-.

El seu artífex Demetrio Ribes⁸¹, que va optar per la tipologia (Reynaud i Daly) de *cap o terme* va concebre una estació en forma de U asimètrica i nos va llegar una de les grans joyes de l'arquitectura *secessionista* espanyola, en la que l'influència de l'escola austríaca i especialment d'Otto Wagner resulta més madura i explícita⁸².

L'exquísita composició i volumetria es veu enriquida per la delicada incorporació de totes les arts aplicades que fusiona en la seua arquitectura: plafons Maumejean -panels-, i mosaics ceràmics policromats en representacions alegòriques de l'horta l'Albufera, el Micalet, motius decoratius..., i artesanals vernàculs com els acabaments almenats (coronació de la Llonja), garlandes, changlots florals, vidrieres... fusteries i sòcols de fusta, manyeria artística, peces mòvils... conseguint un conjunt monumental únic i irrepetible.

L'Estació del Nord des del carrer Xàtiva. TAJD

La burgesia impulsora d'aquelles transformacions industrial, ideològica i revolucionària serà la principal actora i també la gran beneficiària del canvi de la ciutat

⁸¹ AGUILAR CIVERA, Inmaculada. *Demetrio Ribes Arquitecto (1875-1921)*. Generalitat Valenciana. València, 2004.

⁸² L'edifici macla dos grans espais autònoms, el vestíbul que a manera de ròtula organisa el cos principal en el que destaca un singular café-restaurant, i la coberta interior que a base de zelosies tipo Pratt, de doble directriu elíptica i circular crea una nau de 196 metros de llargària i una alçària de fins a 25 metros en la coronació, recorreguda per una imponent claraboya.

històrica a la *contemporànea*, alçant-se en el govern municipal i obtenint quantiosos rèdits patrimonials (desamortisació,...).

Perque l'obligació primer de definir alineacions, alçant plans geomètrics -R.O. de 1846-⁸³ i més tart de promoure plans de Reforma i Eixample crearia les bases del mercat de sol. El traçat racional se consolidaria com un eficaç i àgil instrument per a la parcelació i venda de terrenys, implantant com apunta Solá Morales⁸⁴ els modos juridicoeconòmics de la promoció lliberal privada.

Fotografia de les fronteres de les Cases Chapa en la plaça de Cánovas del Castillo. TAJD

⁸³ Real Orde de 25 de juliol de 1846 sobre plans geomètrics de les poblacions.

En València el coronel Vicente Montero va alçar el primer pla geomètric de la ciutat. Vore TABERNER PASTOR, Francisco. "Los inicios de la planificación urbana en Valencia. El plano geométrico de Don Vicente Montero de Espinosa." *CIMAT* n° 17. València, 1982.

⁸⁴ SOLÁ-MORALES I RUBIÓ, Manuel de. "Los ensanches: hacia una definición". *Arquitectura bis*, n° 13. Barcelona, 1976.

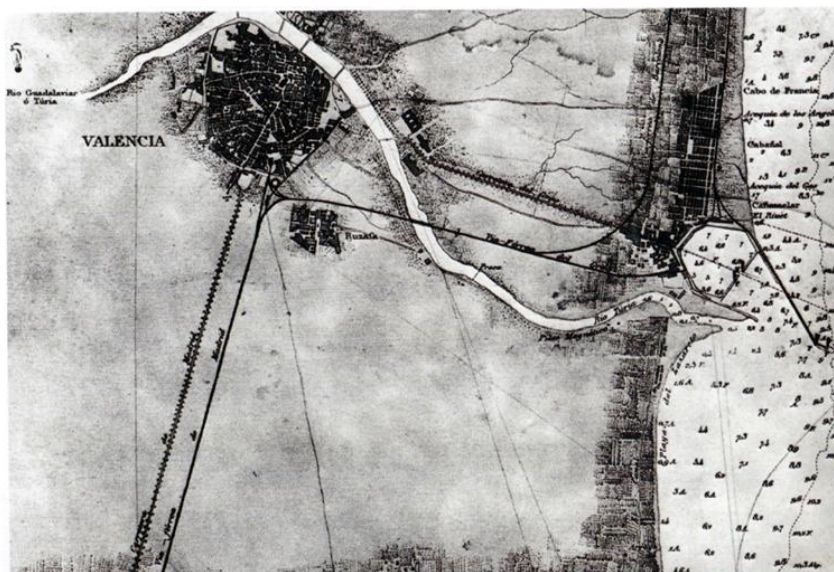
EL LLEGAT DE L'EXPOSICIÓ REGIONAL (1909).

Encara que sense dubte és l'Exposició Regional Valenciana de 1909⁸⁵, la que marcaria una autèntica fita tant per al desenvolupament arquitectònic i urbanístic de la ciutat com per a la modernització de l'economia i de la seua societat.⁸⁶

La València firal i cosmopolita de hui -de la *America's Cup* i la Fòrmula 1- deu molt a aquella efemèrides i al seu principal impulsor Tomàs Trénor Palavicino. I no sols pels dos milions de pessetes de subvenció que llavors va aconseguir del govern espanyol, sino sobretot per aconseguir que l'Exposició suponguera un verdader renaixement en tots els camps. No de bades, l'himne que ell va encarregar personalment per al certamen al Mestre Serrano en lletra de Maximilià Thous acabaria convertint-se en 1929 en l'Himne Regional Valencià.

L'aconteniment va motivar la realització de nombroses millores urbanes, com la terminació del camí de Trànsits, l'urbanització del Pla del Remei, la construcció del nou pont de la Passarella, de la nova Estació d'Aragó, del Matador... Encara que potser va ser l'empedrat dels carrers més centrals i populars i dels camins de la Soletat i del Grau el que més haja perdurat en la retina de molts dels seus habitants.

Com és lògic, les noves edificacions no es limitarien als pavellons i recintes d'aquelles 16 hectàrees junt en l'Albereda. De fet, l'Ajuntament decretà l'exènció d'arbitris per als que netejaren i restauraren les seues fronteres de *ciutat vella*. D'ací l'imatge *renovada* de tons clars i abundant blanqueig que ha permaneixcut com a color de la ciutat històrica, quan la cartografia cromàtica anterior era una altra, molt més rica, variada i ben diferent de "la blancor" d'aquella operació d'econòmica cosmètica.

⁸⁵ Fernando VEGAS LÓPEZ-MANZANARES. *La Arquitectura de la Exposición Regional Valenciana de 1909 y de la Exposición Nacional de 1910* Ediciones Generales de la Construcción. Biblioteca TC. València, 2003.

⁸⁶ El seu balanç econòmic negatiu, degut fonamentalment a l'esclat de la guerra del Rif i als sagnants successos de la Setmana Tràgica de Barcelona, forçaria, a fi de rendibilitzar l'inversió, la seua prolongació en caràcter nacional en 1910. Catàleg de la Mostra Gràfica *L'Exposició Regional Valenciana de 1909 en el seu Centenari*. RACV. València, juny 2009.

Vista general del Palau Municipal projectat per Francisco Mora.
Detall de l'entrada principal formada per un gran arc de mig punt
coronat per un arrabà escalonat.TAJD

L'Exposició va ser una espècie de tir d'eixida per a la renovació i el progrés. A rant d'ella, l'arquitectura valenciana del segle XX generaria una àmplia nòmina d'obres i autors, que van llegar un univers de formes i idees en que interpretaren en un llenguatge propi els llocs i les topografies locals.

València havia afrontat el canvi de segle sumergida en un procés de profunda transformació morfològica. Esta s'havia iniciat en l'accés al poder de la burgesia lliberal, que va propiciar el derrocament de les muralles i importants operacions de cirurgia interior i reequipament, utilitzant els grans espais desamortitzats (convents de Sant Francesc, la Magdalena,...).

La capital afrontava u dels periodos més regeneradors de la seua història, fent-se eco de les tesis higienistes i haussmanianes (obertura del carrer de la Pau...), de les teories d'Ildefons Cerdà (Plans d'Eixample, Grans Vies,...) i del progressisme idealiste de Howard (Passeig al Mar)..

Pero seria la celebració de l'Exposició la que donaria un impuls definitiu a l'urbanisme, posant en valor les futures zones d'eixample (Mora)⁸⁷ i les reformes interiors (Aymaní) en les que es plasmava la política municipal del blasquisme⁸⁸.

Cartell de Ramon Stolz per a l'Exposició Regional Valenciana (2n Premi). Ateneu Mercantil. Imprenta i Litografia J.J.Ortega. BV Colecció Valenciana. Signatura: CartelAnt/60-TG. NÚM. registre: 1145618. BIVALDI.

L'arquitectura d'aquella época evidencia el creixent auge comercial d'una capital, que faria dels seus mercats -Central, de Colom,...- i de la nova estació les seues principals referències iconogràfiques.

El de Colom⁸⁹ s'inscriu en la tradició funcional dels mercats europeus i de l'arquitectura del ferro (La Madeleine de París -1824-, la Llonja de peix de Hungerford en

⁸⁷ La ràpida consolidació del primer Eixample de Calvo, Ferreres i Arnau donaria peu a una reformulació més ambiciosa del mateix redactada per Francisco Mora i l'ingenier Vicente Pichó, aprovat en 1917. GOERLICH LLEÓ, J. *Francisco Mora, compañero y amigo*. Archivo de Arte Valenciano. València, 1961. Núm. Únic, pàg. 57.

⁸⁸ MARTÍNEZ RODA, Federico. *La Valencia Contemporánea*. Historia General del Reino de Valencia. Volum V. RACV. València, 2003.

Londres -1835-...). Considerat un símbol del reformisme higienicosanitari, els seus dos esplèndids testers, en els que resulta patent l'influència de Doménech i de Gaudí, i la riquesa espacial de les seues naus fan d'ell una peça arquitectònica única.⁹⁰

Inserit en la vella trama medieval, el Mercat Central (1910-1928), dissenyat pels arquitectes Francisco Guàrdia Vial i Alejandro Soler March, és l'obra més rellevant i representativa del nostre modernisme. La seua estructura vista, el seu complex cobriment, la seua planta irregular i orgànica, la seua gran cúpula de ferro, vidre i ceràmica... constituïxen un gran delit per als sentits.

La població experimentaria a lo llarg del segle XX una expansió sense precedents. Durant la primera mitat i a pesar de l'obligat paréntesis que va supondre la guerra civil, s'eixecutà i consolidà la totalitat de l'eixample projectat per Francisco Mora Berenguer (1912).

Perque afortunadament els vestigis d'aquelles Exposicions no es troben tant en eixes escasses peces aïllades supervivents de l'event -Asil de Lactància, Fàbrica de Tabacs...- com en les sinèrgies urbanes que saberen generar impulsant la construcció en les següents dècades d'alguns dels grans icons de l'arquitectura valenciana del segle XX.

⁸⁹ Finalisaten apenes tres anys (1916), a pesar de que la seua realització no estava prevista en els primitius plans d'Eixample, la seua inauguració s'alvançaria en més d'una dècada al gran mercat de la ciutat, el Central. Este, impulsat en 1884 pel baró d'Alcalalí no conseguiria un projecte definitiu fins a 1914, si be els seus autors Soler i Guàrdia, del taller de Doménech i Montaner, cessarien per desacort, de la direcció de les obres que culminaria en 1928 l'arquitecte municipal Enrique Viedma.

⁹⁰ El mercat de Colom consta de dos àmbits ben diferenciats: una gran plataforma de pedra suaument elevada definix una planta d'estil basílic coberta per tres naus i dos imponents marquesines, resoltes per mig d'una estructura metàl·lica aporticada. Entorn del conjunt Mora projecta una cinta lliure perimetral que s'aïlla de l'espai urbà adjacent per mig d'una reixa calada d'exquisit disseny de forja sobre un basament pétreu.

EL PASSEIG AL MAR

*“Davant de l'impossibilitat de portar el mar a València,
portarem València al mar.”*

Manuel Sorní Grau⁹¹

U dels més ambiciosos projectes de la València huitcentista va ser l'obertura d'un gran camí-passeig fins al Mar, que unira la ciutat des dels jardins del Real en els poblats marítics, facilitant la connexió i l'accés a les plages de Llevant i de la Malvarrosa, convertides en aquell moment (1893) en lloc d'estiueig i esplai.

Concebut per l'ingenier Casimiro Meseguer, en una amplària de 100 metres, tres grans places de 200 metres de diàmetre i una gran albereda central de 60 metres, havia de tindre una primera línia de viles exentes i una segona de vivendes en bloc.

No obstant això, la pretensió de construir aquella *ciutat-jardí* en consonància en l'urbanisme utòpic d'Ebenezer Howard⁹² i de l'espanyol Arturo Soria⁹³ es voria seriament perjudicada tant pel derrocament de l'antic barri de Peixcadors, com pel de les muralles. La ràpida consolidació de l'eixample noble i el consegüent retard en l'eixecució del Passeig, originaria numerosos i substancials canvis en el seu disseny, davant del fracàs de crear aquella anhelada *ciutat-jardí*.

El seu elevat cost ho faria finalment inviable. Hui, només una chicoteta mostra dels popularment coneguts com a chalets dels periodistes de l'arquitecte Enrique Viedma Vidal, en l'arranc del passeig rememoren aquell ensomi urbanístic.

Profundament modificat, l'obertura del Passeig va propiciar ademés unes atres actuacions com l'instalació de la Fira de Mostres sobre part dels solars del Palau Real i la construcció de les Facultats de Medicina (1918-49) i de Ciències (1906-44), que patiren enormes retards a causa de la guerra civil.⁹⁴

Testimoni d'aquell incipient campus universitari és el colege major Lluís Vives, ideat en 1935 per Javier Goerlich Lleó en un racionalisme exquisit i sobri, que busca les seues referències en l'edilícia naval.

Pero si tant la dictadura de Primo de Rivera (1926) com la República (1931) impongueren notables alteracions, seria en els anys del desenrollisme quan definitivament - P.G.O.U. de 1966- s'abandonaria l'atractiu pla original per a procedir-se a un notable increment de l'edificabilitat en els màrgens del Passeig.

⁹¹ El projecte pioner -1865- de Manuel Sorní (AHM), anterior en diverses dècades al de Meseguer representa l'orige en que es plasmaria la primera ideació de connectar el municipi en el Poble Nou de la Mar, urbanisant el marge esquerre del Túria.

BOIRA I MAIQUES, Josep Vicent. "Els orígens del Passeig de València al Mar. El projecte de Manuel Sorní de 1865". *Cuaderns de Geografia* n°67/68, València, 2000, págs. 191-208.

⁹² HOWARD, Ebenezer. *Garden Cities of To-Morrow*. Londres 1902. L'obra va ser reimpressa en 1946 en un text introductorio de Lewis Mumford.

⁹³ MAURE RUBIO, Miguel Ángel. *La Ciudad Lineal de Arturo Soria*. COAM. Madrid, 1911.

⁹⁴ Abdós centres docents han segut objecte de numerosos reformes i ampliacions en les últimes dècades, si be s'ha respectat la seua estructura i fisonomia. En el 2000 la en atre temps Facultat de Ciències, obra de Marià Peset Aleixandre, va ser habilitada pels arquitectes Antonio Escario i Luis Carratalà com a nova seu del Rectorat de l'Universitat de València.

Antiga Facultat de Ciències (1908-1944) al començament del Passeig. Obra dels arquitectes José Luis Oriol Urigüen (projecte inicial) i de Marià Peset Aleixandre, que va ser qui la va finalitzar despuix de la guerra civil i a qui deu el seu expressionisme de clara influència alemana (Der Ring). TAJD

L'actual avinguda de Blasco Ibáñez acaba en l'Estació del Cabanyal. Basta recórrer-la per a constatar una successió d'interval absolutament desordenats i inconexos - en el Jardí del Túria es repetix la mateixa trista història-, que revela la miopia en que s'ha gestionat la ciutat en determinats moments.

D'ací que siga únicament, i a pesar de les brutals substitucions pavellons -firals, cases dels periodistes...- en el recorregut inicial que va des dels Vivers fins a l'antorcha olímpica de Huntington, a on encara pot percebre's la riquesa urbana i paisagística del projecte primitiu.

Menció a banda mereixen els edificis universitaris -Dret, Filosofia i Agrònoms- que a partir de la dècada dels cinquanta va alçar l'arquitecte Fernando Moreno Barberá. Gran coneixedor del discurs i del treball de Mies van der Rohe i de Le Corbusier, la seua obra constituïx u dels millors exemples del moviment modern en la regió⁹⁵.

Les construccions docents valencianes de Moreno Barberà⁹⁶ destaquen tant per la seua clarietat funcional i compositiva com per la cuidada volumètrica que posa de manifest l'extens i ric catàlec de recursos arquitectònics utilitzats pel seu autor.

La clarietat formal de la pell, l'utilització d'elements de protecció solar -*brise soleil*- i la disposició de patis i espais lliures ajardinats parlen d'un depurat vocabulari modern fidel a

⁹⁵ Moreno Barberá se donarà a conèixer com un exigent planificador, cosa que ha d'entendre's conseqüència de l'influx de la seua estada (1940-1943) com a pensionat per "l'Humboldt Stiftung" berlinesa treballant en l'oficina de Paul Bonatz, de qui serà un aventajat discípul.

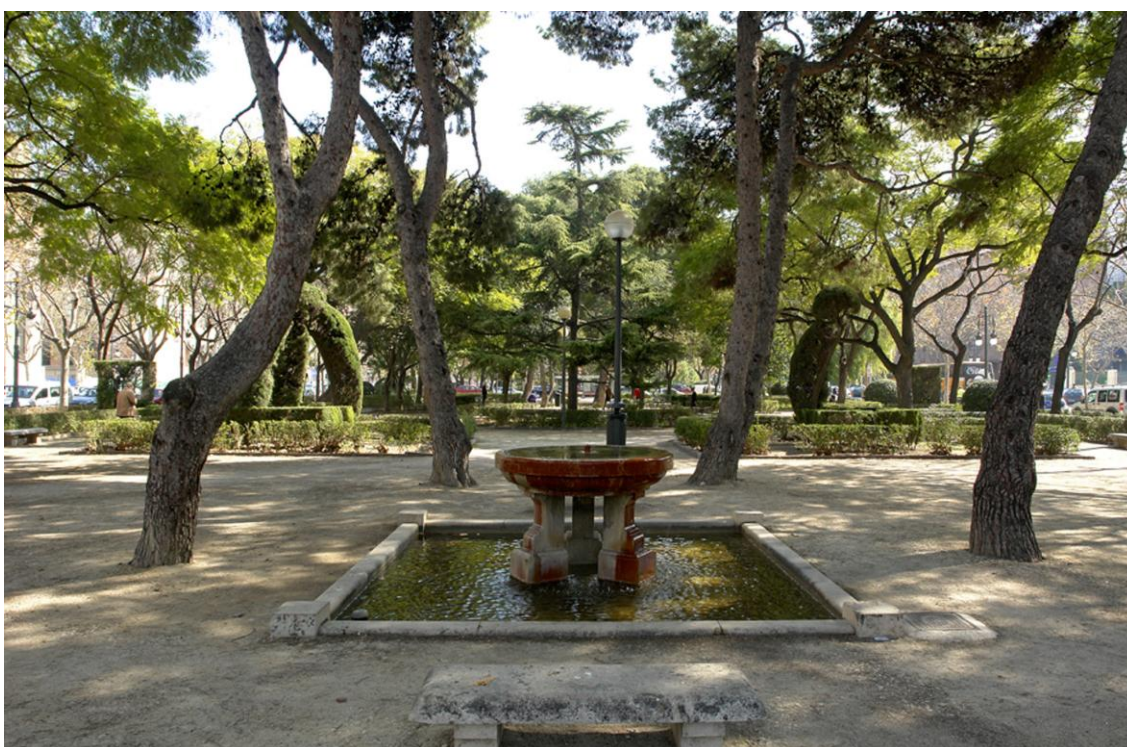
BLAT PIZARRO, Juan (dir). *Càtalogo de la Exposición Fernando Moreno Barberá. Arquitecto*. ÍCARO. CTAV. COACV. València, 2006.

⁹⁶ JORDÀ SUCH, Carmen. *Universidad Laboral de Cheste, 1967-1969. Fernando Moreno Barberá*. Colegio de Arquitectos de Almería, 2005.

l'abstracció miesiana, atent als condicionants climàtics i d'una extraordinària coherència estructural i constructiva.

No manco rellevant resulta la seu de la Confederació Hidrogràfica del Xúquer (1965-72), inclosa com els anteriors en el Registre Internacional DOCOMOMO Ibèric⁹⁷ i sense dubte una de les millors obres del professor Miguel Colomina Barberá⁹⁸.

I no és precisament un problema de llenguages artístics lo que ha arruïnat el Passeig, sino de racionalitat i de sensibilitat. Perque si bella és la torre de l'observatori astronòmic de la Facultat de Ciències, de traços tan inspirats en l'expressionisme alemany -Hans Poelzing-, no menys suggestiu resultava el primer Guadalaviar de GODB (1958), refinat eixemple d'una arquitectura escolar de to intimista disseminada entre jardins.

Vista del tram inicial del Passeig.

Pero despuix dels Coleges -El Pilar, de Pablo Soler Lluch...- l'arquitectura s'esfuma de l'escena anunciant l'impossibilitat de l'integració de la ciutat en el litoral, objectiu últim d'aquell Passeig que va concebre la burgesia il·lustrada valenciana.

Per una atra banda, la valoració de la primitiva obertura d'un *gran camí-passeig fins al mar* -1893- formulada per Casimiro Meseguer ha de realisar-se (Taberner, Boira...) en el seu context històric i, per tant, associat a l'idea de *ciutat-jardí* del seu autor.

El traçat, àmpliament documentat⁹⁹, conclou sense aplegar fins al mar en el terme municipal de València, ya que l'agregació dels Poblats Marítims no té lloc fins a 1897 en que deixaren de ser municipis independents.

⁹⁷ DOCOMOMO és l'acrònim de Documentation and Coservation of buildings, sits and neighbourhoods of the Modern Movement, organissació internacional creada en 1990 en sèu actualment en Barcelona.

www.docomomoiberico.com.

⁹⁸ PERELLO, Ricardo (comissari). *Miguel Colomina*. COACV. ÍCARO. València, 1998.

Una llectura en profunditat del projecte evidencia les limitacions tant ideològiques (planejament), com materials (port, accessos, vies fèrrees,...) de la ciutat per a assumir la seua frontera marítima, explicant-se així els successius fracassos de Manuel Sorní (1865), Francisco Mora -Colònia Sanatori (1902)- i Carlos Carbonell -Ciutat Jardí (1915)-...

Transcorregut l'obligat paréntesis que va supondre la guerra civil, en 1946 el Pla General de València i la seua cintura, de Valentín-Gamazo i Muñoz Monasterio, assumix la primitiva idea d'un *gran passeig fins al mar*, si be modifica la morfologia, la traça i l'amplària del projecte de Meseguer, encara que manté la proposta de *ciutat-jardí*.

La riuada de 1957 seria decisiva per a la conformació estructural de la València actual. El Pla General de 1966 contemplaria l'obertura del Passeig de València al Mar, prenent com a referència el projecte -1959- de Fernando Moreno Barberá¹⁰⁰, si be apostaria per una proposta molt més ambiciosa, al portar la prolongació fins a la mateixa Autovia del Mediterràneu en les plages de la Malva-rosa.

Facultat de Filosofia i Lletres (1960-1970), obra de l'arquitecte Fernando Moreno Barberá. TAJD

⁹⁹ De les valioses referències, s'ha de destacar el pla titulat "Paseo de Valencia al Cabañal" aprovat per Llei de 10 d'agost de 1893, que apareix subscrit en data 25 de juny de 1899 pel llavors arquitecte de l'Eixample José Manuel Cortina Pérez.

El pla a escala 1:10000 que es conserva en l'Archiu Històric Municipal reflectix la veloç eixecució de l'Eixample, a excepció de l'actual Gran Via Marqués del Túria.

HERRERA, J.M^o i altres *Op. Cit.*, pàgs. 47-48.

Vore també BENITO GOERLICH, Daniel. *La arquitectura de Eclecticismo en Valencia. Vertientes de la arquitectura valenciana entre 1875 y 1925*. Ajuntament de València. València, 1983.

¹⁰⁰ En la dècada dels cinquanta la corporació havia impulsat els Plans Parciais 13 i 12-B redactats pels tècnics municipals Javier Goerlich Lleó i Julio Bellot Senent.

D'ells naixeran conjunts residencials com l'Illa Perduda. El Polígon de l'avinguda de Blasco Ibáñez redactat per Moreno Barberá seria aprovat per l'Ajuntament en agost de 1960.

Abortades aquelles grandioses realitzacions viàries, els poblats marítims aplegarien al període democràtic mantenint casi intacta la seua carcassa funcional, encara que el creixent dèficit quant a les seues dotacions bàsiques (zones escolars, verdes...) i les alteracions substancials en la seua morfologia (demolicions indiscriminades...) varen comportar un greu deteriorament paisagístic i social per al conjunt.

La dilatada pervivència de la planificació desenrollista de 1966, constituïria una de les principals causes de la degradació tipològica i ambiental del districte Cabanyal-Canyamelar, al qual els abundants derrocaments i substitucions edilícies privarien de bona part de la seua memòria construïda¹⁰¹.

Desafortunada fon també l'acció de les corporacions democràtiques, que des de 1979 es varen succeir al front del govern municipal. La tebiea, quan no l'oblit que va caracterisar la gestió pública del barri, privà al Marítim de l'inversió i el reequipament necessari per a la seua requalificació i modernitat.

Precisament per això, al pospondre el Pla General de 1988 la connexió en la frontera al mar se retardà excessivament en el temps l'aprovació d'un Pla Especial que possibilitara la rehabilitació i conservació integrada del núcleu històric¹⁰².

En eixe context i sense un model de referència, el Passeig Marítim que en 1989 varen projectar els arquitectes Miguel Colomina Barberà i Juan Luis Piñón Pallarés¹⁰³ no va ser sino un voluntariós eixercici acadèmic per al tractament paisagístic de la *primera corsia*, com encertadament senyalà el professor Juan Pecourt¹⁰⁴.

En suma, una concepció insularisada dels poblats marítims va determinar l'aïllament dels mateixos, sense que operacions de regeneració tan importants com el soterrament de les vies del ferrocarril o l'eixecució d'un descontextualisat bulevard de Serradora (1990-1993) hagen servit per a posar en valor el conjunt.

Varen primar aixina propostes de vora, sense valor de sutura, maclat, connectabilitat i mancats d'una visió unitària i global. La recuperació en 1999 de l'alternativa de *gran prolongació* en el PEPRI dels arquitectes Vicente Corell Farinós i Joaquín Monfort Salvador despertaria una enorme oposició veïnal que sollicitaria l'ampar judicial conseguint la paralització del projecte.

¹⁰¹ S'hauria d'esperar a l'any 1993 per a que el Govern de la Generalitat Valenciana declarara (Decret 57/1993, de 3 de maig- DOGV núm. 202 de 10 de maig de 1993) Be d'Interés Cultural el "Núcleu original de l'Eixample del Cabanyal".

¹⁰² El PGOU de 1988 va pospondre *sine die* el problema per al que va fixar "una ficha de planejament diferit".

Dèu anys més tart, en juliol de 1998 se formalisaria l'encàrrec d'elaborar una proposta definitiva a la societat pública municipal AUMSA. Esta concretaria un Pla Especial de Protecció i de Reforma Interior del Cabanyal-Canyamelar, en Catàlec de Bens Protegits i modificació del PGOU en homologació (DOGV núm. 348 de 23 d'abril 1999).

¹⁰³ Els directors del projecte varen ser els tècnics municipals José María Tomás Llavador i l'ingenier José Manuel Izquierdo Silla.

¹⁰⁴ PECOURT, Juan y PIÑÓN, Juan Luis. *La Valencia Marítima del 2000. Estudio frente marítimo desde Sagunt hasta Cullera. Op.Cit.*

Plano de Valencia y sus alrededores. 1883.

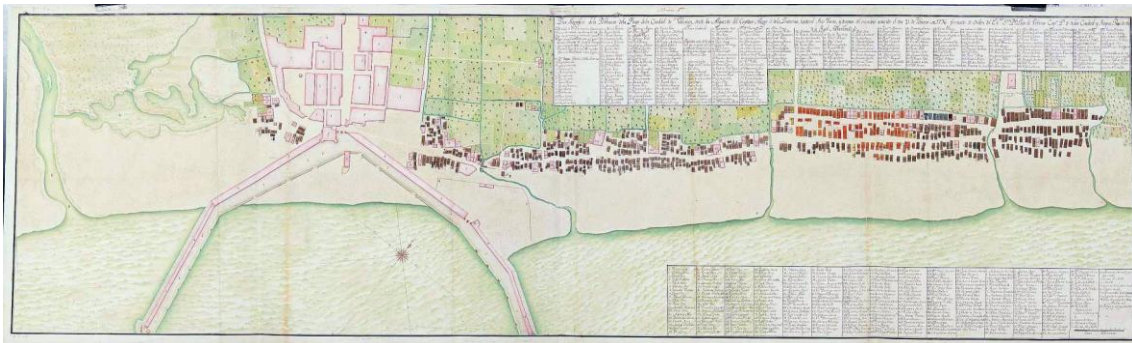
Suscrito por los miembros del Estado Mayor del Ejército Francisco Ponce de León, Jesús Tamarit, Pedro Bentabol y Antonio González Samper. SGE, C-7a, 1r a, núm. 24, Arm.G, taula 2a, carp. 4a núm. 170.

LA CIUTAT I LA MAR.

“El final de Blasco Ibáñez es una frontera que determina un capítulo del Paseig. Tanca un recint de la ciutat concertada i redona de Tosca i obri les seues incertees a la desconcertant València de Sorolla”¹⁰⁵

JOAQUÍN ARNAU AMÓ.

La *Valentia* romana es va erigir estratègicament sobre una de les terraces aluvials del Guadalaviar a poc més de tres quilòmetres d'una costa perillosa i insalubre. Des de la seua fundació, el seu vincul atàvic en el mar va ser sempre problemàtic i distant, tant històrica com geogràficament i urbanísticament.

València. Playa de Llevant.

Plan Geográfico de la Población de la Playa de la Ciudad de Valencia, desde la Alquería del Capitan Alegre o de la Linterna, hasta el Río Turia, y después del incendio acaecido el día 21 de Febrero de 1796, formado de Orden del Exmo. Sor. Dn. Luis de Urbina Capn. Gl. de dicha Ciudad y Reyno, Presidente de la Real Audiencia. Biblioteca Nacional. Madrid. BDH-BNE

Inclús en el XIX quan la revolució industrial, l'implantació de rets ferroviàries i l'higienisme, presagiaven la fi d'eixe model dual ciutat-poblats *litorals*, l'incerta inestabilitat política i financera del país impossibilitaria que cristallisara una aliança estable i definitiva.

Desgraciadament ni Blasco Ibáñez en la seua metafòrica vestidura ideològica i lliterària, ni artistes internacionals com Joaquín Sorolla, Ignacio Pinazo o José Benlliure, conseguiren a pesar de les seues lloes i relats del paisatge mediterràneu, de la seua llum i les seues gents, cobrir l'indigència intel·lectual i estètica que va impedir intervenir en encert reconeixent la rica personalitat d'eixe excepcional espai *d'oportunitat* (TOMÁS, VICENS,...)¹⁰⁶ que continua sent el Marítim.

A pesar de la creixent activitat exportadora (FERRER, SALVADOR,...), durant sigles primaren les enormes dificultats donada la singularitat de la costa per a fer realitat un port forçosament artificial. Ni aquells navegants i mercaders que en la Baixa Edat Mija varen fer de la capital del Túria u de les principals nodos comercials del Mediterràneu occidental, ni aquella

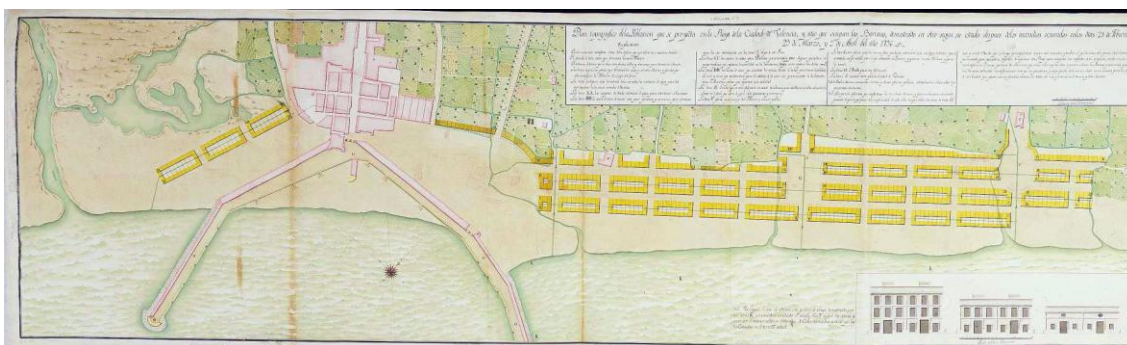
¹⁰⁵ Text triat de l'entrevista al catedràtic d'Estètica i Composició de la ETSAV Joaquín Arnau Amó, publicat en Las Provincias, Secció Habitar, el dissabte 24 de febrer de 1990, p. 49. En la mateixa, afegia:

“La ciutat real de 1989 ha creixcut en virtut del desenvol·lop de dos formes -una concèntrica i una altra lineal-, de distinta opulència pero del mateix ranc històric. Que la forma opulenta agrane la forma convalescent -que la Ciutat de la Terra arrase la Ciutat del Mar- és un atropell urbà sense sentit.”

“Que el trànsit *rodut* done una *rodeig* per a acostar-nos al mar és de poca importància. Se resol en bon sentit, diluint-lo en la ret d'artèries de la ciutat i a una altra cosa”.

¹⁰⁶ TOMÁS LLAVIDOR, José María y VICENS SALORT, Remedios. “Valencia marítima. De ciudad soñada a realidad conquistada”, pàgs. 213-227 en *Historia de la ciudad VI. Proyecto y complejidad. Op.Cit.*

burguesia il·lustrada que en el XIX va consagrar un us lúdic de les plages, saberen incorporar a la ciutat aquells antics núcleus de *Vilanova del Grau i Poble Nou de la Mar*.

València. Playa de Llevant.

Plano topográfico de la población que se proyecta en la Playa de la Ciudad de Valencia, y sitio que ocupan las Barracas, demostrado en otro según su estado después de los incendios ocurridos en los días 21 de Febrero, 23 de Marzo, y 2 de Abril del año 1796. Biblioteca Nacional. Madrid. BDH-BNE

València manté un deute permanent en la mar. Al contrari, enclavaments nortencs, com Sant Sebastià, Santander o San Vicente de la Barquera, i mediterràneus com Barcelona, Alacant o Dénia, trobaren sempre en la mar i en els seus ports la seua fachada i el seu arquetip territorial, assentant les bases d'una coloniació genuïnament nàutica: ocupacions, defenses costeres, sinèrgies portuàries, explotacions peixqueres, infraestructures de transport,...

No obstant això, a pesar de la urgència per recompondre el seu *waterfront* (accessos, redisseny de l'escena urbana, usos,...), el maridatge de la ciutat en la mar continua sent una assignatura pendent, posposta erròneament pel Pla General de 1988, que va centrar totes les expectatives en la continuació de l'avinguda de Blasco Ibáñez.

La reducció del problema de connexió en el front litoral, a les tres úniques variants d'ordenació formulades per aquell planejament: la plaça com final enfront d'obertures de directrius recta o quebrada en amplàries variables, va resultar erràtica i exageradament simplista¹⁰⁷.

Conceptualment eren moltes més les possibles solucions, donades les peculiaritats del primigeni lloc i perímetro del Cabanyal-Canyamelar, i també les variables que des de l'òptica del llegat i disseny urbà podien haver-se considerat.

Llàstima que el concurs d'idees convocat llavors (1988) fora un fracàs de participació¹⁰⁸. Mal plantejat (informació deficient, escassa dotació econòmica dels premis, caràcter no

¹⁰⁷ El 27 de març de 1988 el Ple de l'Ajuntament de València va acordar sotmetre a informació pública tres variants d'ordenació, justificant posteriorment l'elecció de la solució -3- *directriu quebrada* cap al nord en reducció de l'amplària viària de cent a quarantahuit metres.

La corporació la va considerar idònea per la seua capacitat vial, millor adaptació a les preexistències i menor afecció patrimonial.

La realitat és que l'incidència real -amplària de la banda- sobre la zona era de cent cinquantacinc metres per a la primera alternativa, de cent dos per a la triada pel Consistori i nula per a l'alternativa rebujada de *plaça final sense prolongació*.

Igualment se descartarien les alternatives *en pinta* alegant-se sempre dificultats financeres i de gestió a pesar de que generarien un impacte menor en les trames existents.

¹⁰⁸ Els huit anteproyectos presentats foren: "Mar Adentro" (Raúl Martínez i Gabriel García de Leonardo), "Cubic" (Carlos Fernández i Gabriel Santos), "Continuitat" (Javier Pérez Igualada, José Luis Cabanes, Agustín Malonda i Francisco Picó), "Llisa" (José Rafael Escudero i José Antonio Berzosa), "Tierra, fuego, mar y aire" (Joaquín Arnau, Javier Poyatos i Rafael Gómez-Lechón), "Cañas y Barro" (Iñiqui Albisu), "NOJ" (Luis Casado, Vicente Colomer i Vicente Alcacer), "RSV" (José Luis Ros i Marilda Azulay).

vinculant del resultat,...) únicament se presentarien huit propostes locals i acabaria declarant-se desert.

Ad això va contribuir l'oposició generalisada al *sventramento* per part dels equips finalistes que coincidirien en el respecte i manteniment de la morfologia i de les trames residencials existents. La majoria varen plantejar be ròtules i articulacions sense penetració, be millores d'esponjament, connectivitat i permeabilitat de la retícula eclèctica protegida, derivada de la reconstrucció de les alineacions de les antigues barraques després de l'incendi de 1875¹⁰⁹.

Molts són els edificis del Marítim en un elevat interès artístic pels seus rics revestiments de ceràmica aplicada: cases modernistes del carrer de la Reina, l'avinguda del Port¹¹⁰... I també són numerosos els seus monuments: les Darassanes, l'Ermita del Pare Mariana, el Baluart, el Matador, la Casa dels Bous, la Llonja del Peix, el Pòsit, El Progrés, els Mercats del Cabanyal i el Grau... I les Estacions del ferrocarril, l'Edifici del Rellonge, la Casa Calabuig, el Refugi, les Barraques del Cabanyal, l'asil-hospital de Sant Joan de Deu, les viles de la Malvarrosa...¹¹¹

La València marinera va nàixer i va créixer al voltant del port i el paper que este sempre va eixercir, tant des d'un punt de vista estructural com econòmic, constituïx el verdader *leit motiv* d'eixe singular teixit urbà¹¹².

El trasllat del llit diversos quilòmetres cap al sur despuix de la riuada de 1957 patrocinaria la construcció del Dic de l'Est (1700 m de llargària), augmentant considerablement la superfície abrigada de la dàrsena.

Vistes del Port del Grau. Fotografies realitzades pel francès Lévy en 1888 i rescatades per Josep Huguet. Foren fetes en la finalitat de reunir un archiu que poguera proporcionar material gràfic als interessats en els viages i en la geografia. LP.AJH

ICARO. *Catálogo del Concurso Internacional Público de Ideas para la conexión de Valencia con el frente marítimo de la ciudad. Valencia al Mar*. COACV. València, 1989.

¹⁰⁹ L'impacte del mateix pot valorar-se en el pla geogràfic alçat per orde del Capità General i President de la Real Audiència D.D.Luis d'Urbina que es conserva en la Biblioteca Nacional

¹¹⁰ BENITO GOERLICH, Daniel. *Arquitectura Modernista Valenciana*. Bancaixa Obra Social i Cultural. València, 1992.

¹¹¹ ICARO. *Guía de Arquitectura de Valencia. Op.Cit.*

¹¹² PIQUERAS HABA, JUAN. "El Puerto de Valencia", págs. 227-242 en HERMOSILLA PLÁ, J. (coord.) i altres *Historia, Geografía y Arte de la Ciudad de Valencia. Op.Cit.*

Alrededores de Valencia. Una calle del Cabañal. 2584, estereoscópica, 10 x 21 cms., ampliada.

Alrededores de Valencia. Una calle del Cabañal. 2584, 24 x 30 cms.

Alrededores de Valencia. Una calle del Cabañal. 2583 A, 24 x 30 cms.

Carrers del Cabanyal. Fotografies realitzades pel francès Lévy en 1888 i rescatades per Josep Huguet. LP.AJH

La política competitiva de l'Autoritat Portuària a partir dels setanta favoriria l'integració de les cadenes llogístiques de suministre en la ret marítima mundial i l'especialisació en el tràfic de contenidors (Moll Príncep Felip -1999-...), fent del port u dels principals pilars de l'economia valenciana.

Alié al devindre urbanístic del seu *hinterland*, el port se consolidaria com una magnífica plataforma intermodal en el Mediterràneu, favorit per la seua proximitat a la ruta Suez-Gibraltar.

L'incapacitat de formular i integrar eixa nova *centralitat* portuària, essencial per al desenroll global del sector turístic i de l'entorn industrial i tecnològic de la Comunitat (exportacions de taulellets, calçat, vi, vehicles -Ford-...) explica l'incomprensible divorç entre la capital i la seua perifèria marítima.

Perque no sols el PGOU de 1988 va pospondre la resolució de l'encontre en la costa (Grau, Nazaret...). Tampoc les Normes de Coordinació Metropolitana de 1987¹¹³, com a instrument de planificació d'àmbit subregional se plantejarien l'anàlisis i la gestió dels recursos del litoral¹¹⁴.

Inclús quan la globalisació va ser una realitat inqüestionable i la ciutat havia de definir i projectar el seu posicionament internacional assumint els reptes de la modernitat, el Pla Estratègic -1993- impulsat per l'Ajuntament, ni tan sols se va qüestionar la concreció d'un futur model territorial¹¹⁵.

¹¹³ *Normas de Coordinación Metropolitana en el ámbito de los municipios integrantes del Consell Metropolità de l'Horta*. Decreto 103/1988, de 18 de juliol, del Consell de la Generalitat Valenciana (DOGV n° 875, de 25/7/88).

¹¹⁴ BURRIEL DE ORUETA, Eugenio L. "La planificación territorial en la Comunidad Valenciana (1986-2009)" en *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*. Universitat de Barcelona, 2009, vol.XIII, n° 306. <http://www.ub.es/geocrit/sn/sn-306.htm>.

¹¹⁵ El Consell General del Pla es va constituir en València el 11 de maig de 1994. *Pla Estratègic 1993*. <http://www.fhcm.org.ar/art/Plan%20estrategico%20de%20Valencia%20-%20Espa%F1a.htm>

LA MARINA REAL.

*“Veles e vents han mos desigs complir
faent camins dubtosos per la mar;.....”*

Ausias March.

L'accés al poder autonòmic del Partit Popular que situaria en 1995 a Eduardo Zaplana com a President de la Generalitat al mateix temps que Rita Barberà era reelegida alcaldesa del *cap i casa*/ comportaria un dràstic gir en la promoció de l'imatge exterior de la Comunitat¹¹⁶.

El canvi de cicle polític en Espanya (VI i VII legislatures) coincidiria en una dècada de bonança econòmica sense precedents, que portaria a la majoria de les grans ciutats del país a capitalitzar-se millorant la seua oferta cultural, turística, deportiva, sanitària, dotacional, terciària...¹¹⁷

En València l'aposta va ser fonabans que res grandiloqüent i mediàtica favorint la desmesurada proliferació d'ostentosos projectes institucionals infestats d'excessos. En 1996 s'impulsaria la creació d'un jagantí parc temàtic, Terra Mítica, que seria inaugurat en el 2000 en un cost de casi 300 milions d'euros¹¹⁸. Li seguirien la Ciutat de la Llum i del Cine - Alacant-, *Mundo Ilusión* -Castelló-...

La capital centrà el debat en la Ciutat de la Ciència i la Tecnologia -CCT- concebuda en 1991 per Santiago Calatrava per encàrrec de l'últim govern socialiste de Joan Lerma. en les obres molt avançades el projecte seria rebatejat com a Ciutat de les Arts i les Ciències ampliant-se i modificant-se substancialment¹¹⁹.

Fòra de context i incapaç d'adaptar-se a una topografia de gran valor pero en unes dimensions i una escala realment grandioses, la Ciutat de les Arts és hui una col·lecció colossal de grans artefactes antropomòrfics: l'Hemisfèric (1998), el Museu Príncep Felip i l'Umbràcul (2000), el Palau de les Arts (2005) i l'Àgora (2009).

Tan sols el suggeridor formalisme d'inspiració orgànica de Calatrava (estructures-esquelet, pells-carcassa, naus, espills d'aigua,...), la seua irreverent desmesura i la seua

¹¹⁶ Per mig de pactes Eduardo Zaplana Hernández-Soro i Rita Barberá Nolla havien conseguit en les eleccions municipals del 20 de maig de 1991 les alcaldies de Benidorm i València respectivament.

¹¹⁷ Exemples com el museu Guggenheim de Frank Gehry en Bilbao demostren la bondat d'unir una excelent arquitectura en una contribució decisiva a la reconversió urbanística i econòmica. Molts són els factors determinants del seu èxit i les sinèrgies i beneficis (empresarials, socials,...) que va propiciar, recorden el renaixement de Sydney en la construcció de la seua òpera (Jørn Utzon) o de París en la dècada dels 80 en François Mitterand (Museu del Louvre d'Ieoh Ming Pei,...).

¹¹⁸ La societat Parque Temático de Alicante SA va entrar en suspensió de pagaments en 2004. En 2012 el parc va ser venut a Aqualandia Espanya, SA per 67 milions d'euros, generant-se unes pèrdues en les arques públiques i en les caixes regionals superiors als 320 milions d'euros.

¹¹⁹ L'obra que representa la major inversió pública de la Generalitat, va ser concebuda com un projecte cultural global inspirat en el Parc de La Villette i el seu Vaig citar *des sciences et de l'industrie*.

Calatrava va formalisar un cohesionat puzzle arquitectònic integrat per un Planetari, una Torre de Telecomunicacions i un Museu de la Ciència.

Situada en la ribera de l'antic llit del riu, la CCT s'organitzava amb total autonomia a partir d'un eix estructurant interior definit per l'espectacular Torre de 325 metres d'altura, en la que València enfortiria la seua candidatura mediterrànea, pujant per ser la seu de la televisió europea -Euronews-, privilegi que finalment s'otorgaria a Lyon.

poètica abstracta, repetitiva pero ricament plàstica (formigó blanc, acer, trencadiç, blanc i blau...) definixen eixa grandiosa monumentalitat que caracterisa el depurat vocabulari biomòrfic del valencià, al que tant rèdit icònic ha tret¹²⁰.

Paralelament a la floració d'eixes megalòmanes construccions *emblemàtiques*, València aconseguirà en la seua designació al novembre de 2003 com a seu de la regata de la *32nd America's Cup*: un èxit sense precedents que reforçaria el seu lideratge i el prestigi i valor de la seua marca en el mapa mundial¹²¹.

Vista aèrea de la Marina Real Joan Carles I. JMT

Més allà de la seua enorme capacitat per a dinamisar i impulsar l'economia regional, afavorit la seua visibilitat, la celebració de tan rellevant cita deportiva suponia una ocasió única per a millorar les grans infraestructures estratègiques, enfortint l'atractiu inversor i turístic de la metròpolis.

L'escenari era idòneu per a aconseguir definitivament una solució integral al maclage i continuïtat de la ciutat fins a la seua frontera marítima. Además, l'incorporació del sector del Grau seria clau per a acollir a partir de 2008 el Gran Premi d'Europa de Fòrmula 1 en un circuit de carreres urbà (5473 metres) dissenyat per l'alemany Hermann Tilke¹²².

No obstant això, a pesar de les enormes perspectives i il·lusions suscidades i a la formidable inversió pública acomesa, com succeïra anteriorment en atres grans

¹²⁰ GERTIEN, F. *Santiago Calatrava. El Socialista, el Arquitecto y la Turning Torso*. Colecció "ARquia/documental" núm. 6. Fundació Caja de Arquitectos. Barcelona, 2008

¹²¹ La competició tornava a Europa després de més de segle i mig, generant una enorme expectació.

En 2010 es disputaria per segona vegada consecutiva en València -33rd-, si bé a causa dels litigis entre els participants va haver de limitar-se al dol entre els equips d'Oracle Challenge i Alinghi.

¹²² El circuit albergaria també la GP2, la Fòrmula BMW, l'International GT Open, la Fòrmula 3 Espanyola...

aconteïments nacionals -Exposició Universal de Sevilla (1992)¹²³- el resultat no seria l'esperat.

La dàrsena integrada en el circuit urbà del Gran Premi de Fòrmula1-2008- JMT

La Marina Real Joan Carles I és el principal llegat de la *America's Cup*, la nominació del qual en 2003 va fer pensar que serviria per a concloure eixa brecha infranquejable en la mar, creant-se un nou epicentre d'activitat i atracció urbana.

La recuperació de la dàrsena interior del port per al seu fruïment cultural i lúdic i la rehabilitació d'eixe privilegiat espai que és el Marítim constitueixen una vella aspiració ciutadana encara pendent en el nou mileni.

En les últimes dècades Europa havia presenciada una autèntica eclosió de l'urbanisme dels *waterfronts*, impulsada per la necessitat de valorar les identitats locals en un context de creixent competició territorial. I com havia succeït en les darassanes (Euskalduna,...) i la ria de Bilbao o en els ports de Barcelona (Bohigas,...) i de Gènova (Piano,...), la modernització de les infraestructures portuàries existents, possibilitava la disponibilitat de les obsoletes àrees industrials del XIX, definitivament amortitzades funcionalment.

De fet la Copa Amèrica estava considerada el tercer aconteïment deportiu en major impacte econòmic després dels Jocs Olímpics i el Mundial de Fútbol. ¿Cóm explicar llavors l'actual situació, celebrades dos edicions valencianes consecutives -2007 i 2010- i a pesar dels enormes recursos i potencialitats de la Marina?

¹²³ L'Expo'92, com se la coneix popularment, estava dedicada al V Centenari del descobriment d'Amèrica. Després de la seua finalització les infraestructures foren reconvertides en un parc tecnològic -Cartuja 93- i en un altre temàtic -Isla Mágica-.

Vore *Guía Oficial Expo 92*. Sociedad Estatal para la Exposición Universal Sevilla 92, SA. Centro de Publicaciones Expo'92, SA. Sevilla, 1992.

Bona part d'eixe escenari recessiu té el seu oríge en la permanent confrontació política en el sí del Consorci València 2007¹²⁴, l'inoperància del qual ha impedit assumir i impulsar qualsevol pla estratègic propi.

Sense dubte, és l'actual crisi la que ha tret a rel·luir les múltiples disfuncions i flaqueses juridicoadministratives del mateix: greus errors planificadors (no participar en el desenvolupament comercial del Gran Premi de Fórmula 1,...), permanents conflictes competencials (Ministeri, Comunitat, Ajuntament,...), absència de criteris de viabilitat economicofinancera (devolució del crèdit ICO, previsió d'indicadors socioeconòmics adversos, estabilitat presupostària,...), indefinició del model urbanístic (desafectació del domini públic estatal a favor del municipi, nou disseny de la dàrsena, reutilització de les bases,...),...

Tot això ha impedit que una de les majors apostes públiques en la Comunitat Valenciana servira com a catalisador d'una profunda transformació urbana -Balcó al Mar-, patrocinant una mínima eficiència territorial i en conseqüència la lògica sostenibilitat econòmica i reversibilitat inversora.

Urgix, puix, un canvi copernicà en la gestió. La Marina Real podria ser, a pesar de l'inacció que patix, la principal marina urbana europea i un singular foc de captació turística: deport, oci, tecnologia, negocis,...

No convé oblidar que l'aposta de València per la Copa Amèrica es va fer buscant tant l'internacionalització, com una ambiciosa estratègia de renovació del sistema productiu i de transformació de la ciutat.

En este fi, se convocà un Concurs Internacional d'Idees, per a l'ordenació d'un àmbit de 1,35 milions de m² i una làmina d'aigua de 565.000 m², que varen guanyar *exaequo* els equips dirigits per Jean Nouvel i Hubert Nienhoff -GMP International-¹²⁵.

Cinc anys més tard únicament el PAI del Grau (393.000 m²) redactat per l'arquitecte José María Tomás Llavador¹²⁶, limítrof a l'antic Illit del Túria manté la seua vigència encara que només siga administrativament. L'esclat de la bombolla especulativa ha acabat per abortar l'eixecució d'un projecte excessivament exposat a la crisi del model immobiliari-turístic valencià.

¹²⁴ Està integrat per l'Administració de l'Estat, la Generalitat Valenciana i l'Ajuntament de València.

¹²⁵ El jurat reunit el 28/2/07 va declarar dos guanyadors del Primer Premi *exaequo*, que va correspondre als equips: GMP International Architects and Engineers, dirigit per Hubert Nienhoff, Jochen Köhn, Martin Glass, Kristian Uthe-Spenker, Kerstin Otte i Florian Schwarhoff.

L'altre, va correspondre a la societat formada per Ateliers Jean Nouvel, J. Ribas González-J. Ribas Folguera Arquitectos Asociados i Tomás Llavador Arquitectos S.L.

L'equip contà en la col·laboració de Pierre Pelissié, Rolf Wiethage, Remedios Vicens i José Ignacio Añón.

El Tercer Premi va recaure en CMD Domingo y Lázaro Ingenieros, S.L/ Showa Sekkei, Inc.

I s'otorgaren Mencions Honorífiques a: Cavanilles 16, S.L, Foster+Partners i Antonio Monge Martínez y Reyes JM.

L'Acta pot vore's en :

http://www.valencia2007.com/noticias/noticias_detalle.asp?id_noticia=37

¹²⁶ José Mª Tomás Llavador obtingué en 2007 el 1er Premi en el Concurs Internacional d'idees per al desenvolupament del nou *waterfront* de La Spezia (Itàlia).

Va formar part de l'equip dirigit per Jean Nouvel que també va guanyar el *Masterplan 32nd America's Cup*.

Va obtindre el 3er Premi en el concurs per a la Rehabilitació Integral de les Zones Turístiques de Calvià, Mallorca (2009) i va ser finaliste en el *Masterplan Platja de Palma* (2008).

Imàgens de la proposta, de l'equip dirigit per Jean Nouvel i integrat per J. Ribas G.- J. Ribas F. Arquitectos Asociados/ Tomás Llavador Arquitectos SL, per al Concurs Internacional d'Idees València del Mar. Marina Real Joan Carles I. JMT

L'inevitable paréntesis que impon l'actual recessió hauria de servir per a reconsiderar un desenroll basat en el *keynesianisme* espacial i la principal debilitat del qual és la falta d'una *idea-motor* caracterisadora suficientment atractiva per a captar capitals exògens i supports entorn de la mateixa, liderant la prospectiva i l'urbanisme post America's Cup.

Mentrestant, resulta imprescindible rectificar i adoptar mesures correctores si es vol generar dinamisme econòmic, atraure inversions en sectors d'interés estratègic i sobretot fer d'eixe emblemàtic espai un verdader lloc de trobada ciutadana.

¿Tan difícil és dirigir l'activitat ludicosocial de la ciutat cap a la seua frontera marítima? Ya seria hora que l'administració es pronunciara sobre els usos (i tipus de públic) que desija: escoles de vela, zones de patinaje, gimnasis, peixca deportiva, activitats nàutiques, cines d'estiu, fires populars, aeromodelisme naval, restauració, locals d'oci i *outlet*,...

Encara que lo verdaderament essencial és aprovar un *business plan* que introduïxca racionalitat, reduïxca dèficits i desajusts, permeta afrontar externalitats i pose en valor els enormes valors i fortalees de la Marina Real.

Moltes són les accions que de forma pràcticament immediata es podrien acometre: millorar l'identitat corporativa i implantar un pla de comunicació; aclarir la forma de gestió (externalisada, directa, mixta,...); decidir la conservació o no i els futurs usos de les bases (dotacional, terciari,...); consolidar el sector de megayats (pantalans exclusius, espais de *Captain's Club*,...); habilitar zones a manera de *cluster* tecnològic; implementar àrees de varador en *travel lift*; participar i inclús impulsar un Saló Nàutic Internacional propi; revitalisar les arquitectures preexistents (*tinglados*, *docks* de Ribes i Gozalvez,...),...

És una autèntica llàstima que inclús el superp edifici de Veles e Vents, dissenyat pel britànic David Chipperfield, buc insígnia de la Copa Amèrica, haja de conformar-se en el seu paper de peça aïllada sense vida pròpia i sense més *rol* que homenajar al gran poeta del sigle XV Ausias March.

*Nuestras vidas son los ríos
que van a dar en la mar...*

Jorque Manrique¹²⁷.

La confluència d'una privilegiada localització geogràfica, d'una personalitat polivalent, d'una extraordinària tradició i d'una cultura cosmopolita ha fet de València una ciutat universal que pot afrontar el futur en optimisme i esperança en casi tots els camps.

La radiografia de Tosca, les fotografies d'Alfred Guesdon, la màgica llum de Sorolla, la prosa de Blasco i la mirada galàctica de l'astronauta Pedro Duque, permeten captar molts d'eixos *llocs invisibles* del palimpsest urbà, la trobada del qual facilita el retrobament en l'història.

Perque reconèixer les solides raïls que sustenten la realitat valenciana i els èxits i posicions ja aconseguits, permet besllumenar les enormes opcions i metes que encara es poden aconseguir per a qu en este mileni València siga eixe gran centre de progrés i prosperitat que la posicione com a eix d'influència social, cultural i econòmica en l'escena mediterrànea europea.

La ciutat es troba en un moment crucial, que ha d'implicar un procés de reconciliació irreversible en la seua frontera al mar. La recuperació d'eixe paisatge *del marítim*, singular espill de la seua pròpia identitat, ha de constituir una obligació ineludible.

Defendre la pervivència de les trames històriques enfront dels processos de substitució massiva, apostar per un urbanisme solidari, en àmplia respala social i ecològicament conscient i fer de l'espai públic el verdader constructor de la ciutat, el símbol de l'expressió i memòria colectiva, haurien de constituir objectius bàsics en els que els valencians pogueren reconstruir un nou pacte social capaç d'impulsar eixe nou model territorial que la ciutat necessita per a fer front als desafius del segle XXI.

És imprescindible recuperar la visió global i integradora dels projectes guanyadors de Jean Nouvel i Hubert Nienhoff -GMP International- i concebre la ciutat com un tot, en el que qualsevol peça (Grau, Cabanyal...) té valor propi.

Ademés el coneixement, la gestió i posada en valor del patrimoni natural, cultural i arquitectònic és una necessitat imperiosa de la societat per a poder aconseguir un desenvolupament sostenible.

L'arquitectura constituïx l'hàbitat i el context l'autèntic biòtop que embolica i expressa el devindre de la vida. En la seua dimensió territorial, paisagística, antropològica, cultural, urbana i edilícia, l'arquitectura resulta essencial per a satisfer gran part d'eixos drets humans bàsics (econòmics -accés a la vivenda-, socials, culturals...) arreplegats fa ja sis dècades en la Declaració de la ONU.

Més allà del pessimisme associat a l'actual crisi, les ciutats estan cridades a ser una volta més autèntics motors de la recuperació econòmica per la seua enorme capacitat per a

¹²⁷ MANRIQUE, Jorge. *Coplas por la muerte de su padre*. 1477.

enfortir l'innovació i el progrés. I en el segle XXI seran, además, més verdes, saludables, pròsperes, solidàries i atractives que mai.

Verdaders punts de trobada entre mercats i cultures, el principal valor de les ciutats és el seu paper com a genuïna porta d'accés al coneixement i a l'intercanvi d'idees, imprescindible per a impulsar el capital humà i obrir el camí al benestar, l'igualtat d'oportunitats i la prosperitat.

Perque és necessari continuar lluitant per refermar els drets humans, per que els habitants recuperen el protagonisme perdut, per una nova concepció de la *governança* i també de la gestió pública. I en eixa tasca el paper humanisador, sostenible, geopolític, racionalisador,... de la ciutat és vital i insubstituïble.

El cresol que supon l'obligat temps d'espera infligit per la recessió hauria de servir per a desenrollar un document en que s'establixquen tant els mecanismes i idees bàsiques que garantisen des de la planificació i gestió integral de tot el front litoral, l'elecció d'un model metropolità sense data de caducitat, en el marc d'una estratègia respectuosa, eficient i sostenible.

BIBLIOGRAFIA GENERAL.

- AGUILERA CERNI, V. *Historia del Arte Valenciana*. 6 vols. Consorci d'Editors Valencians. València, 1986-1989.
- ALDANA FERNÁNDEZ, S. y otros *Monumentos Desaparecidos de la Comunidad Valenciana. I. Valencia*. Consell Valencià de Cultura. València, 1999.
- ALMELA I VIVES, F. *Valencia*. Editorial Cervantes. València, 1930.
- ARAGÓ, L, AZKÁRRAGA, J.M., SALAZAR, J. *Valencia 1931-1939. Guía urbana. La ciudad en la Segunda República*. PUV. València, 2007.
- BERCHEZ GOMEZ, J. *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. 2 vols. Generalitat Valenciana. València, 1983.
- BOIRA MAIQUES, J.V. *Valencia. La Ciudad*. Tirant lo Blanch. València, 2010.
- BOIRA MAIQUES, J.V. *La ciudad de Valencia y su imagen pública*. Universitat de València, 1992.
- BOIX, V. *Historia de la ciudad y Reyno de Valencia*. 3 vols. Imprenta de D.Benito Monfort. València, 1845-1847.
- CRUILLES, Marqués de. *Guía urbana de Valencia antigua y moderna*. Imprenta de José Rius. Valencia, 1876. Copia facsímil, València, 1979.
- ESCAPLÉS DE GUILLO, P. *Resumen historial, de la fundación, i antigüedad de la Ciudad de Valencia de los Edetanos, vulgò del Cid. Sus progresos, ampliación, i Fabricas insignes, con notables particularidades*. València, 1738.
- ESCOLANO, G. *Décadas de la historia de la insigne y coronada ciudad de Valencia*. 3 vols. Edición de J.B. Perales. València, 1878-1880.
- FERRER I NAVARRO, R. *Conquista y repoblación del reino de Valencia*. Del Sénia al Segura. València, 1999.
- GAVARA PRIOR, J. (coord.) y otros *El Plano de Valencia de Tomás Vicente Tosca (1704)*. Consellería de Cultura, Educació i Deport de la Generalitat Valenciana. València, 2003.
- GARIN ORTIZ DE TARANCO, F. Mº, CATALÁ, M.A., ALEJOS, A., MONTOLIU, V. *Catálogo Monumental de la ciudad de Valencia*. Caixa d'Aforros de València. València, 1983.
- HERMOSILLA PLÁ, J. (coord.) y otros. *Historia, Geografía y Arte de la ciudad de Valencia*. 2 vols. Universitat de València. València, 2009.
- HERRERA, J.Mº y otros. *Cartografía Histórica de la Ciutat de Valencia. 1704-1910*. Ajuntament de València. València, 1985.
- ICARO. *Historia de la ciudad I. Recorrido histórico por la arquitectura y el urbanismo de la ciudad de Valencia*. COACV. València, 2000. Edició a càrrec de Sonia Dauksis Ortolá i Francisco Taberner Pastor.
- ICARO. *Historia de la ciudad II. Territorio, sociedad y patrimonio*. ICARO, CTAV, Ajuntament de València i Universitat de València. València, 2002. Edició a càrrec de Sonia Dauksis Ortolá i Francisco Taberner Pastor.
- ICARO. *Historia de la ciudad III. Arquitectura y transformación urbana de la ciudad de Valencia*. CTAV-COACV. València, 2004. Edició a càrrec de Mar Alonso Monterde, Málek Murad Mateu i Francisco Taberner Pastor.
- ICARO. *Historia de la ciudad IV. Memoria urbana*. ICARO-CTAV-COACV y Ajuntament de València. València, 2005. Edició a càrrec de Mar Alonso Monterde, Málek Murad Mateu i Francisco Taberner Pastor.
- ICARO. *Historia de la ciudad V. Tradición y progreso*. ICARO-CTAV-COACV. València, 2008. Edició a càrrec de Mar Alonso Monterde, Málek Murad Mateu i Francisco Taberner Pastor.
- ICARO. *Historia de la ciudad VI. Proyecto y complejidad*. ICARO-CTAV-COACV. Valencia, 2010. Edició a càrrec de Málek Murad Mateu i Francisco Taberner Pastor.

- LLORENTE OLIVARES, T. *Valencia. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia*. 2 Toms. Albatros Ediciones. Barcelona, 1887-1889.
- MARTÍNEZ ALOY, J. *Geografía general del Reino de Valencia. Provincia de Valencia*. Editorial Alberto Martín. Barcelona, 1913.
- MARTÍNEZ RODA, F. *La Valencia Contemporánea*. "Colección Historia General del Reino de Valencia". Volumen V. RACV. València, 2003.
- PEÑIN, A. *Valencia 1874-1959. Ciudad, Arquitectura y Arquitectos*. ETSAV. València, 1978.
- SANCHIS GUARNER, M. *La Ciutat de València. Síntesi d'història i geografia urbana*. Albatros, 2ª ed. València, 1976.
- SIMÓ, T. *Valencia Centro Histórico. Guía Urbana y de Arquitectura*. Institució Alfons el Magnànim. Diputació Provincial de València. València, 1983.
- TEIXIDOR DE OTTO, M.J. *Valencia, la construcció d'una ciutat*. Institució Alfons el Magnànim. València, 1982.

FUNDACIÓ ROMANA. LA CIUTAT COM A PALIMPSEST.

- AZULAY, M., ISRAEL, E. *La Valencia judía*. Consell Valencià de Cultura. València, 2009.
- BADÍA, A., PASCUAL, J. *Las murallas árabes de Valencia*. "Quaderns de difusió arqueològica" nº 2. Ajuntament de València, 1991.
- BOIRA MAIQUES, José Vicente (coord.). *El Palacio Real de Valencia. Los planos de Manuel Cavallero (1802)*. Ajuntament de València, 2006.
- FERRER NAVARRO, Ramón (coord.) *Eiximenis i la seua obra*. Acadèmia Valenciana de la Llengua. València, 2010.
- GALINIÉ, H. *Espace urbain et archéologie*. Edición castellana a cargo de Ricardo González Villaescusa con traducción de Daniela Márquez *Ciudad, Espacio Urbano y Arqueología. La Fábrica urbana*. Universitat de València, 2012.
- GRACIA BENEYTO, C. "La Ciudad Olvidada: Jardines enterrados bajo el trazado urbano de la Valencia actual", *Historia de la Ciudad. IV Memoria Urbana*. ICARO. *Op.Cit.*
- JIMÉNEZ SALVADOR, J.L y RIBERA I LACOMBA, A. "La Topografía Religiosa de Valencia Romana", *Historia de la Ciudad. IV Memoria Urbana*. ICARO. *Op.Cit.*
- MARÍN, C., PIÀ, J., RIBERA, A. *El foro romano de Valencia*. Ajuntament de València, 1999.
- MARTÍ OLTRA, J. y PASCUAL, P. "Los archivos del paisaje histórico. Una herramienta al servicio de la historia urbana", *Historia de la Ciudad III Arquitectura y transformación urbana de la ciudad de Valencia*. ICARO. *Op.Cit.*
- MONTESINOS I MARTÍNEZ, J. *Terra Sigillata en Valentia: productos hispánicos*. Trabajos Varios SIP, 89, 1992.
- PINGARRÓN-ESAÍN, F. *Derribos, ventas y destinados de conventos suprimidos de la ciudad de Valencia y de los enajenados entre los años 1837 y 1839*. Ars Longa, 14-15. València, 2005.
- RIBERA I LACOMBA, A. "La fundación de Valentia, La creación del espacio urbano, La destrucción de Valentia y su refundación, El espacio público: el urbanismo y las edificaciones de la época imperial", *Historia de Valencia*. A. FURIÓ DIEGO i atres. Editorial Prensa Valenciana-Universitat de València, 1999.

LA LLONJA DE MERCADERS.

- ALDANA FERNÁNDEZ, S. *La Lonja*. Consell Valencià de Cultura. València, 1991.
- ALDANA FERNÁNDEZ, S. *La Lonja de Valencia*. Consorci D'Editors Valencians, SA. València, 1988.
- CRUSELLES GÓMEZ, E. *Los mercaderes de Valencia en la Edad Media (1380-1450)*. Milenio. Lleida, 2001.
- GÓMEZ-FERRER, M., ZARAGOZÁ, A. *Pere Compte*. Generalitat Valenciana. València, 2006.
- SALA GINER, D. *El Tribunal de las Aguas de la Vega de Valencia*. Edició Institucional. València, 2012.
- SEBASTIÁN LÓPEZ, S. *La Lonja y su entorno sociocultural*. Ajuntament de València. València, 1984.
- SIMÓ SANTONJA, V.L. *Los Medallones del Salón del Consulado del Mar de la Lonja de Valencia*. Cambra de Comerç, Indústria i Navegació de València, 2006.

EL JARDÍ DE L'ANTIC LLIT DEL TÚRIA.

- ALVÁREZ ALVÁREZ, D. *El Jardín en la arquitectura del siglo XX. Naturaleza artificial en la cultura moderna*. Editorial Reverté. Barcelona, 2007.
- COACV. *Reflexiones sobre el Jardín del Turia* (Vídeo). COACV. València, 1989.
- DE MIGUEL ARBONES, E., MUÑOZ CRIADO, A., CORELL FARINÓS, V. *Parque Cabecera*. ViA Arquitectura. Premis 2003-2004 COACV. COACV. València, 2005.
- ICARO. "Parque de Cabecera", *Guía de Arquitectura de Valencia*. CTAV. València, 2007.
- LLOPIS ALONSO, Amando. "El Jardín del Turia: Otros tiempos, otros proyectos, otras imágenes", *Historia de la Ciudad VI. Proyecto y Complejidad*. ICARO. *Op.Cit.*
- LLOPIS ALONSO, Amando "Desviar el Turia como símbolo de progreso en Valencia. El proyecto de Joaquín Llorens y Andrés Soriano de 1885", *Historia de la Ciudad V. Tradición y progreso*. ICARO. *Op.Cit.*
- VVAA "El Turia: elemento estructurante de la ciudad", *La Valencia de los noventa. Una ciudad con futuro*. Ajuntament de València. València, 1987.
- VVAA *La Gran Valencia. Trayectoria de un Plan General*. Generalitat Valenciana. Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports. València, 1993.
- *Gran riada de Valencia*: http://es.wikipedia.org/wiki/Gran_riada_de_Valencia
- *1957-2007. 50 años de la riada de Valencia* en SkyscraperCity: www.skyscraperdity.com

EL NAIXIMENT DE LA VALÈNCIA MODERNA.

- ABAD BALBOA, T y CHÍAS NAVARRO, P. *La Estación del Norte en Valencia. La unión de todas las artes*. Lunwerg Editores, SA. Barcelona, 1993.
- AGUILAR CIVERA, I. *Historia de las estaciones: arquitectura ferroviaria en Valencia*. Diputació Provincial de València 1984.
- BENITO GOERLICH, D. *La Arquitectura del Eclecticismo en Valencia. Vertientes de la arquitectura valenciana entre 1875 y 1925*. "Colección Estudis" N° 3. Ajuntament de València, 1983.
- PIÑÓN, J.L. *Los orígenes de la Valencia Moderna. Notas sobre la reedificación urbana de la primera mitad del siglo XIX*. Edicions Alfons el Magnànim. València, 1988.

- TABERNER PASTOR, F. *Valencia, entre el ensanche y la Reforma Interior*. Edicions Alfons el Magnànim. València, 1987.
- VEGAS LÓPEZ-MANZANARES, F. *“La Arquitectura de la Exposición Regional Valenciana de 1909 y de la Exposición Nacional de 1910*. Ediciones Generales de la Construcción. Biblioteca TC. València, 2003.

LA CIUTAT I LA MAR.

- ALMELA I VIVES, F. *Notas sobre el puerto de Valencia*. València: Tirada apart de la revista Valencia Atracción, 1954.
- BOIRA MAIQUES, J.V. *El port de València i el seu entorn urbà*. Ajuntament de València. València, 1997.
- BOIRA I MAIQUES, J.V. “Les fortificacions històriques de la València Marítima. Dues representacions del baluard del Grau al segle XVII”, *Historia de la Ciudad VI. Proyecto y Complejidad*. ICARO, *Op.Cit.*
- BOIRA I MAIQUES, J.V. y SERRA DESFILIS, A. *El Grao de Valencia: la construcción de un espacio urbano*. Edicions Alfons el Magnànim. València, 1994.
- CRESPO, A. *El conflicto puerto-ciudad a través del Plan de Mejoras de Accesos en el Puerto Autónomo de Valencia*. “Cuadernos de Geografía” nº 46. Universitat de València, 1998.
- DÍAZ BORRÁS, A., PONS PONS, A., y SERNA ALONSO, J. *La construcción del puerto de Valencia. Problemas y métodos (1283-1880)*. Ajuntament de València, 1986.
- MARTÍNEZ RODA, F. *El puerto de Valencia. Estudio geográfico*. Departament de Geografia. Universitat de València, 1980.
- PECOURT, J. y PIÑÓN, J.L. *La Valencia Marítima del 2000. Estudio del frente marítimo desde Sagunt hasta Cullera*. COACV. València, 1997.
- ROSSELLÓ VERGER, V.M. *El Grau de Valencia, un puerto difícil*. Estudios Geográficos. Madrid, 1990.
- SALVADOR ESTEBAN, E. *La economía valenciana en el siglo XVI. Comercio e importación*. Universitat de València, 1972.
- TOMÁS LLAVADOR, J.M. y VICENS SALORT, R. “Valencia marítima. De ciudad soñada a la realidad conquistada”, *Historia de la ciudad VI. Proyecto y complejidad*. ICARO. *Op.Cit.*
- *Autoritat Portuària de València*. www.valenciaport.com

CRÈDITS FOTOGRÀFICS.

FB	Fundació Bancaixa.
BDH-BNE	Biblioteca Digital Hispànica. Biblioteca Nacional d'Espanya
BIVALDI	Biblioteca Valenciana Digital. http://bv2.gva.es/es/cms/elemento.cmd?id=estaticos/paginas/inicio.html
BV-NP	Biblioteca Valenciana. Nicolau Primitiu.
TAJD	Taller d'Arquitectura Javier Domínguez.
AHMV	Archiu Històric Municipal de València.
AHCTAV	Archiu Històric del Colege Territorial d'Arquitectes de València.
LP.AJH	Las Provincias. Archiu de José Huguet Chanzà.
RB-PN	Real Biblioteca del Patrimoni Nacional de Madrid.
SGE	Servici Geogràfic de l'Eixèrcit.
JMT	José M ^a Tomás Llavador

LA CIUTAT DE VALÈNCIA I LA MAR: DE TOSCA A SOROLLA.
Metàfora o ficció

ÍNDIX GENERAL

	<u>Pág.</u>
FUNDACIÓ ROMANA. LA CIUTAT COM A PALIMPSEST.	6
LA VALÈNCIA DEL PLA DE TOSCA.	9
EL PONT DEL REAL.	11
LA LLONJA DE LA SEDA	12
EL JARDÍ DE L'ANTIC LLIT DEL TÚRIA.	15
EL NAIXIMENT DE LA VALÈNCIA MODERNA.	19
EL LLEGAT DE L'EXPOSICIÓ REGIONAL (1909).	22
EL PASSEIG AL MAR.	24
LA CIUTAT I LA MAR.	27
LA MARINA REAL.	30
EL PAISAGE DEL MARÍTIM: UN ENSOMI PER AL SIGLE XXI.	34
BIBLIOGRAFIA.	35
CRÈDITS FOTOGRÀFICS.	